

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

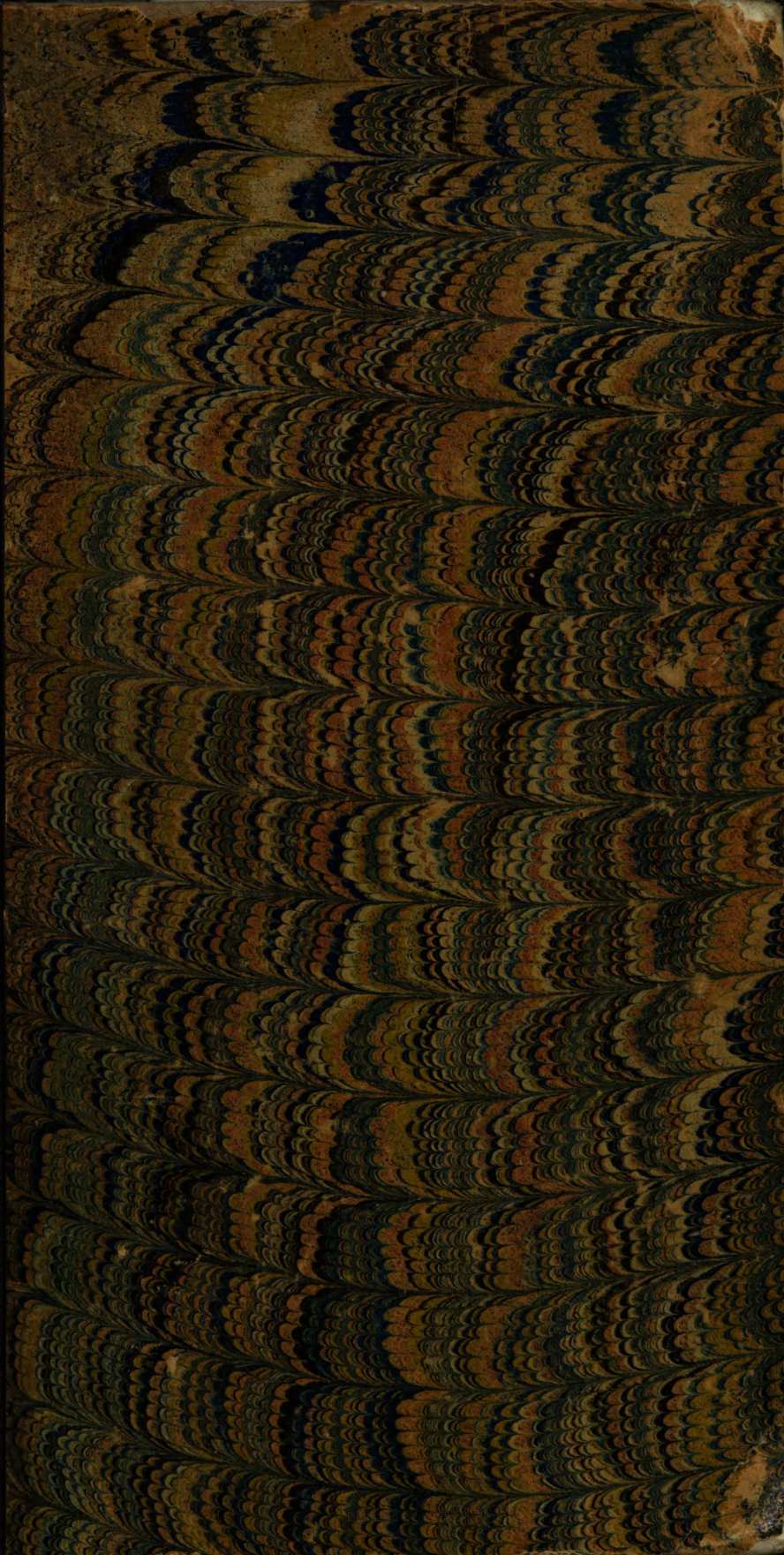
Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

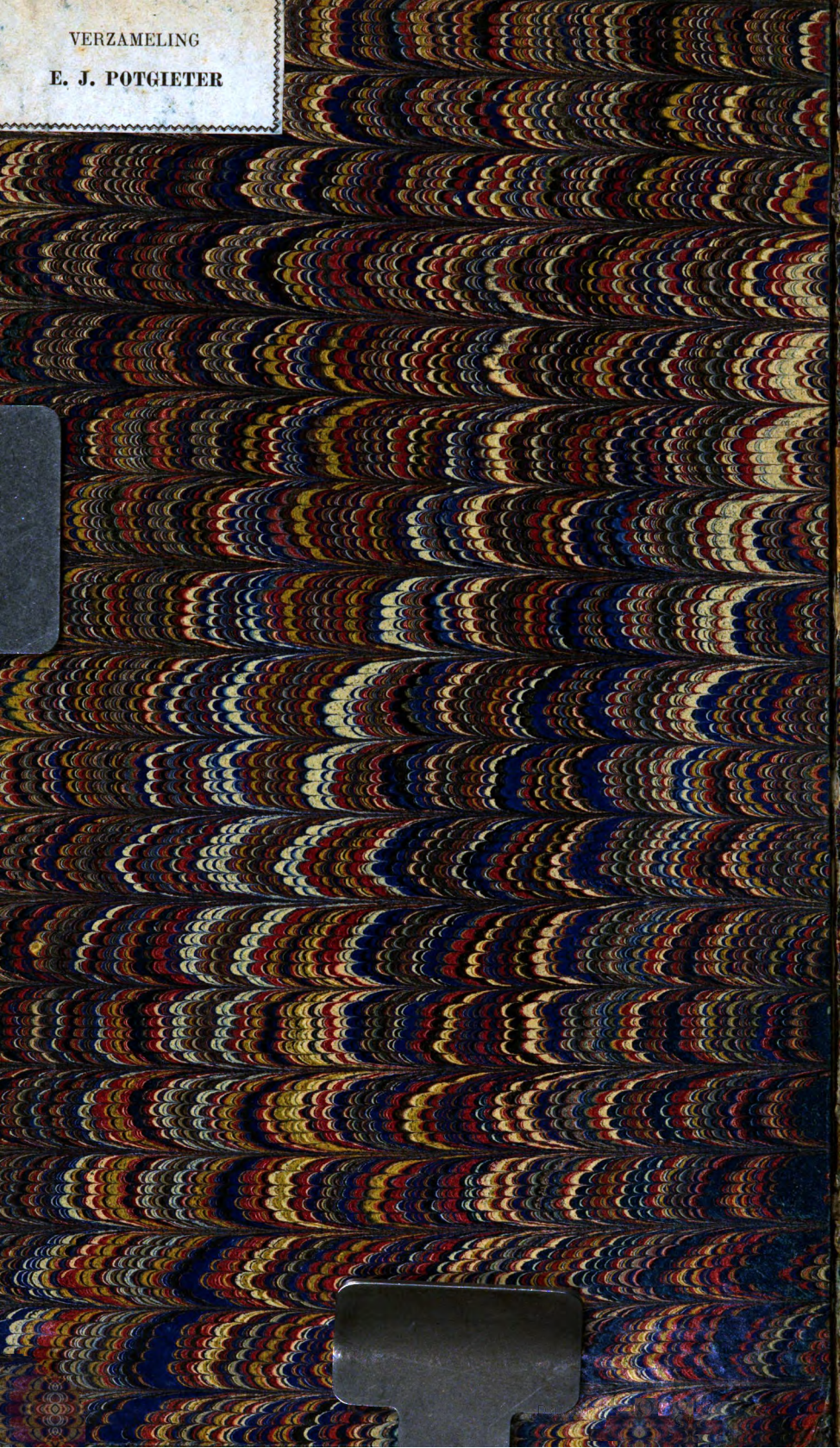
Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

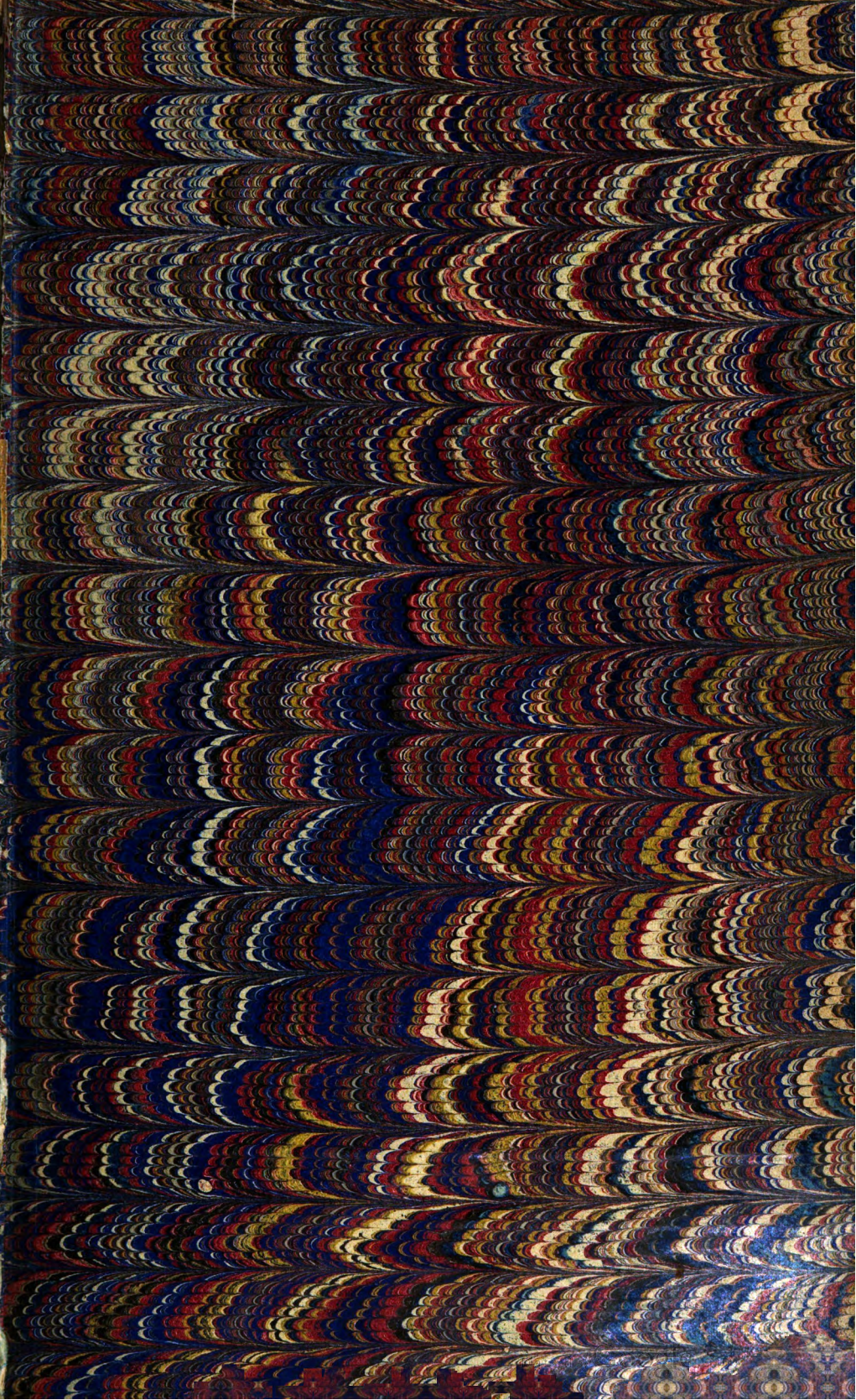
2768

VERZAMELING

E. J. POTGIETER

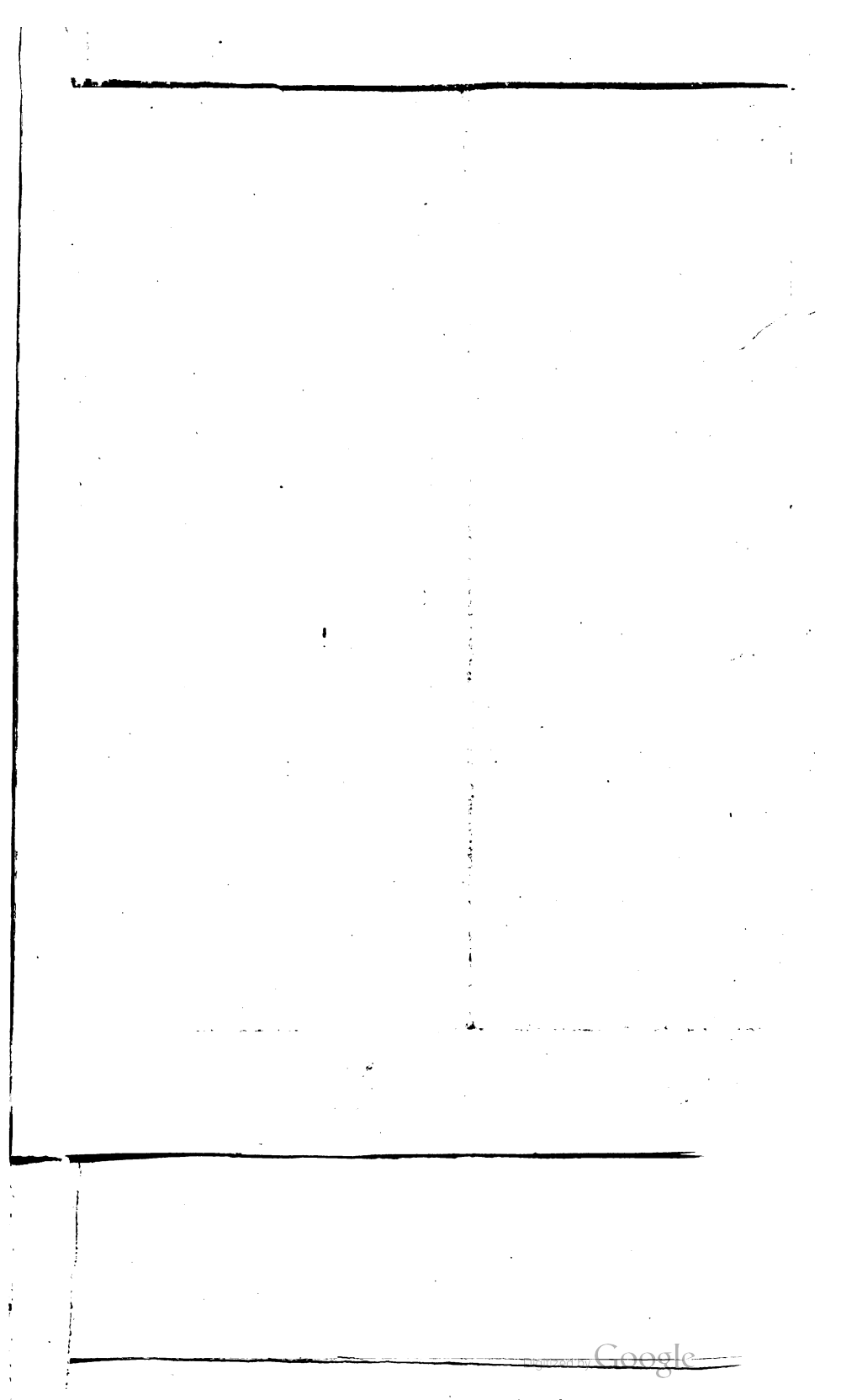
Poly 2768 Dg
2360

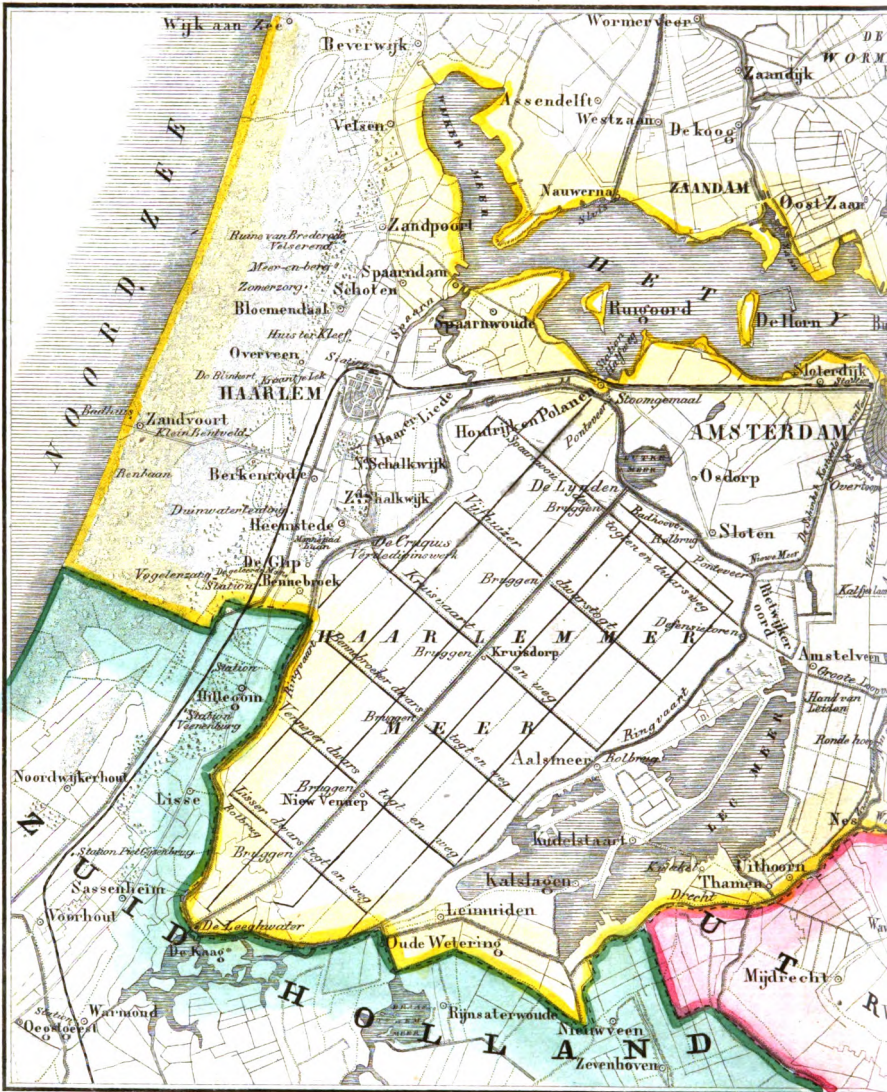
Bibliotheek Universiteit van Amsterdam

01 3191 1034

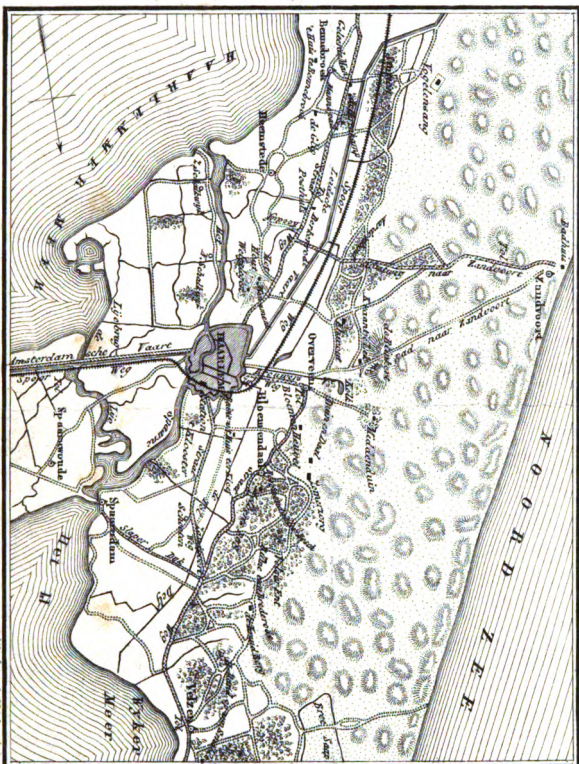
Digitized by Google

Groote Wagen — Gewone Wagen — Dijken — Spoorwegen

WEGWIJZER IN HAARLEM OMSTREKEN.

Reprogeve van de Kaart van 1700, in de afbeelding.

31/10/1870, van de afbeelding.

—

DE DUINEN EN BOSSCHEN

VAN

K E N N E M E R L A N D .

DE DUINEN EN BOSSCHEN

VAN

KENNEMERLAND.

BIJDRAGEN

TOT DE

kennis van het landschap en den plantengroei in
een gedeelte der provincie Noord-Holland,

DOOR

F. W. VAN EEDEN.

GEBROEDERS HOITSEMA.

1868.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

DE FLORA

DER

HOLLANDSCHE DUINEN.

*Die Natur in jedem Winkel der Erde
ist ein Abglanz des Ganzen.*

HUMBOLDT.

De bergen stemmen ons tot ernst, dikwijls tot somberheid; de vlakte maakt ons alledaagsch en baatzuchtig; op de heuvelen wonen vrolijkheid en vrijheid.

Op de heuvelen is het, alsof met ons ligchaam ook onze geest zich verheft boven de gewone dagelijksche sfeer. Wij worden luchthartiger, kinderlijker, natuurlijker; wij ademen dieper, wij merken beter op; in één woord, wij worden er andere en betere menschen. Gelukkig de stad, die heuvelen in hare nabijheid heeft!

Zoo gelukkig is ook mijne woonplaats. Ten westen van Haarlem ligt een uitgestrekt heuvelland, gedeeltelijk woest en onbebouwd, eene wildernis, arm voor den landbouwer, maar rijk voor den vriend der natuur. Want niet alleen de vrije duinlucht is het, die daar zoo gunstig werkt op onze gemoedsstemming, ook de plantengroei heeft in dit opzigt niet weinig invloed.

Haarlem is voor Holland, wat Florence is voor Italië, de stad der bloemen bij uitnemendheid; niet alleen van

de bloemen, die men daar verkoopt en die de bliken dragen van den invloed der kunst, maar ook van die, welke men niet verkoopt en die gekenmerkt zijn door den adel der natuur.

Het aantal soorten der in Nederland in het wild groeiende zichtbaar bloeiende planten zal ruim 1300 bedragen; dat van de Haarlemsche flora durf ik gerustelijk te stellen op de helft. De aard der planten staat in zeer nauwe betrekking tot den bodem. Iedere grondsoort heeft haar eigenaardige flora; zoo zijn er kleiplanten, veenplanten, zandplanten, heideplanten, moeras-, water- en strandplanten; zoo verschilt in de gebergten de plantengroei naar mate de steensoorten verschillen. De omstreken van Haarlem bezitten eene groote verscheidenheid van terrein; van daar ook onder de planten grooter afwisseling dan elders. Langs het IJ liggen lage kleiachtige streken, in den Haarlemmermeerpolder klei-, veen- en zandgronden, langs het Spaarne zand en veen, ten westen de hoogere zandgronden, de duinen en het zeestrand. De flora der ziltige IJstreek vertegenwoordigt den plantengroei der Zeeuwsche eilanden, de bosschen langs het duin en de Haarlemmerhout herinneren aan de flora van Gelderland; de duinpannen bevatten vele bewoners der drassige heidestrecken van het oosten des lands, terwijl de duinen zelve nu en dan een plantenvorm der Duitsche gebergten en van het hooge noorden vertoonen. Om Haarlem zijn weiden, bouwlanden, bosschen, zoet-, zout- en brakke waterplassen en heuvelstrecken; van het vruchtbaarste land tot de barste wildernis, van het beekje tot den oceaen zijn bijna alle overgangen voorhanden; voorzeker een voorregt, dat vele steden van Holland, zelfs van geheel Nederland moeten missen.

Ten allen tijde is de omtrek van Haarlem om zijn flora gewaardeerd; de beroemdste vaderlandsche natuuronderzoekers hebben hier bouwstoffen voor hunne werken verzameld; de groote LINNAEUS heeft hier rondgezworven, en zijn geniale geschriften dragen menig blijk, dat Haarlems omstreken ook voor hem niet onvruchtbaar zijn geweest.

Slechts een gedeelte van dien rijkdom wensch ik thans

te beschouwen: den plantengroei der duinen, die ons de liefelijkste en meest sprekende karakters der Haarlemsche flora aanbiedt.

Hoewel het verschil in den aard en de ligging der gronden steeds met een verschil in den plantengroei gepaard gaat, zijn de onderscheidene plantengroepen van de bijzondere streken niet scherp afgebakend en vloeijen onmerkbaar in elkander over. Wanneer wij van eene duinflora spreken, bedoelen wij daarmede niet de planten, die bij uitsluiting op de duinen groeijen; haar aantal is zeer gering; ja zelfs acht ik het twijfelachtig, of er wel een enkele echte duinplant bestaat, een plant, die niet tevens in andere zandige-, heide- of bergstreken gevonden wordt. Vertegenwoordigt de duinflora dus de soorten, die tevens in andere streken, ja zelfs in de bosschen en moerassen gevonden worden, zoo verkrijgen die soorten op het duinzand een korter, gedrongener en schraler vorm, den zogenoemden duinvorm, en daardoor een bepaald karakter, dat zij nimmer verloochenen en waaraan men ze dadelijk herkent. Wij zien dus in de planten der duinen geen eigenaardige soorten, maar meer afwijkende vormen van andere soorten, in overeenstemming met klimaat en bodem. Evenzoo vindt men aan de oevers der rivieren en in de klei planten, die ook op dorre hoogten groeijen, doch hier in armer, schraler vormen. Zoo is de wilde peen, die anders eenige voeten opschiet, in de duinen bijna een miniatuurplantje, en het breedbladig standelkruid (*Orchis latifolia* L.) bereikt aan de oevers van het water dikwijls eene hoogte van twee voet, in de duinen nauwelijks een voet.

Wij moeten dus onder duinflora verstaan den geheelen plantengroei der duinen, en daarbij vooral het eigenaardig karakter en den bouw der planten in het oog houden.

Maar de duinflora heeft voor ons nog een andere beteekenis. In haar toch zien wij het getrouwe beeld van Hollands woeste natuur, zooals deze voor eeuwen geweest is. De duinflora is een bouwval, niet minder belangrijk dan de bouwvallen onzer ridderskasteelen; de natuuronderzoeker is oudheidkenner bij uitnemendheid; ook hij beweegt zich met den geest in het voorleden; een voorleden,

dikwijls verder verwijderd dan het historische, en niet minder aantrekkelijk en geheimvol. Maar de natuuronderzoeker restaureert zijn bouwvallen niet; de aarde is groot; als zij hier geheel verdwenen zijn, vindt hij er elders nog in overvloed.

Zoolang echter ook in Holland de bouwvallen der woeste, oorspronkelijke natuur nog aanwezig zijn en nog niet door landbouw en beschaving zijn vernietigd, zoolang hebben wij hier genoeg te zien, en een stof ter bearbeiding, die een menschenleven zou kunnen bezig houden. Dit denken velen niet, die de natuur slechts oppervlakkig kennen, en toch is het de zuivere waarheid.

Gaan wij op een schoonen zomerschen morgen den breedten zonnigen weg van Haarlem naar het dorp Overveen op, dan rust ons oog in de verte op de lange, schoon golvende heuvelreeks, wier toppen zoo vriendelijk geel en groen in het zonlicht schitteren. Talrijke groepjes wandelaars vergezellen ons; niet om naar planten te zoeken; zij begrijpen niet, wat wij met gras en onkruid moeten uitvoeren; zij gaan om te genieten; een minder droog, minder afgetrokken genot. Zij hebben gelijk, maar ook wij hebben gelijk; de natuur, ook de menschelijke, is zoo verbazend groot, dat er voor ons allen ruimte genoeg is om gelijk te hebben en zelfstandig te zijn.

Binnen een half uur zijn wij Overveen voorbij en zetten de eerste schreden op een meer natuurlijken grond, die tusschen eiken en dennen ons allengs opwaarts voert. De natuur, kort te voren nog alleedaagsch, verkrijgt een vrijer aanzien; de aromatisch-sterkende geur der dennen, gemengd met de bitter-frissche en niet onaangename lucht van het jonge eikenloof geeft ons nieuwe gedachten, en de planten ter zijde en aan onzen voet dragen reeds een minder onbeduidend karakter dan die der weilanden. De planten hebben iets meer vrolijks en oorspronkelijks, naarmate haar standpunt zich hooger boven den vlakken grond verheft.

Wij naderen den rand van het eigenlijke duin, welks eerste hoogten met dennen zijn begroeid. De grond is glad door de afgevallen dennenaalden; hier en daar vertoont

zich een kromme of geknakte dennestam, terwijl tusschen de boomen de helderblauwe lucht en de zonnige duinen zichtbaar worden en een frissche wind ons tegenwaait. Hier denken wij aan Gelderland. Aan den voet der den- nen groeit het stofzaad (*Monotropa Hypopitys* L.), een zon- derlinge plant; een vaalgele naakte stengel, met bruine schubjes en bloemen in den vorm der heidebloemen; zon- der bladeren, zonder wortels staat zij daar als een arme zondares, en nog weet men niet zeker, of zij zelve haar voedsel opspoot of op andere planten woekert.

Laat ons, eer wij den togt door de heuvelen aanvaar- den, nog een blik slaan op dien breedten, rijk begroeiden, met tallooze landhuizen bedekten zoom, die de duinen van de vlakke zandgronden scheidt en waarvan dit dennebosch een gedeelte is. De zoogenoemde Aardenhout behoort tot de schoonste en bloemrijkste van Haarlems omstreken. Ten zui- den grenst hij aan de bosschen van Vogelenzang en Hillegom, ten noorden aan die van Bloemendaal en Velsen, en is een gedeelte van den liefelijken boschrand, die, behoudens enkele gapingen, van 's Gravenhage tot Alkmaar het duin aan de landzijde begrenst. Hij, die de planten en bloemen der wilde natuur liefheeft, zal deze streek nimmer onvol- daan verlaten, hoe dikwijls hij daar ook moge wederkeeren. Gulle zandwegen tusschen jeugdige eikenboschjes voeren zuidwaarts langs de buitenplaatsen Mariënbosch, Boeken- rode en Leiduin tot het klassieke Manpad en de kommen der duinwaterleiding, die monumenten van Engelsche geestkracht in het land van Witte van Haemstede. Noord- waarts leidt de weg langs het deftige Elswoud, naar Over- veen en Bloemendaal; talrijke zijpaden brengen ons langs digtbegroeide beekjes of zonnige bouwvelden tot het duin en leveren een verscheidenheid van tafereelen, die men zelfs in andere landen zelden op een zoo beperkt terrein zal aantreffen. Bij de zware beuken van Boekenrode zou men niet gelooven, dat de zee slechts een uur gaans ver- wijderd is; de denneboschjes van Bentveld verheffen zich steil als kleine voorgebergten te midden van het lage eikenhout; de frissche beekjes en watervallen van Leiduin herinneren ons aan de schoonste plekjes van Gelderland.

Lagere heuvels strekken zich tusschen de boschjes uit en omsluiten de beekjes met steile oevers. Aan die oevers groeijen de moeras-spiraea (*Spiraea Ulmaria* L.), de heldergele sleutelbloem (*Primula acaulis* L.) en de witte en roode koekoeksbloemen (*Lychnis diurna* SIBTH en *vespertina* SIBTH). In het water prijkt de eerste voorjaarsbode, de waterboterbloem (*Caltha palustris* L.) met haar gladde bladeren en groote gele bloemen, de gele iris (*Iris Pseudacorus* L.), de rozeroode zwanenbloem (*Butomus umbellatus* L.), die het voorkomen heeft van een plant uit warmer gewesten, en de prachtige witte waterlelie (*Nymphaea alba* L.), de koningin onzer waterplanten, de *Victoria regia* van Nederland.

Hier is het gebied van den eik. De lage, digte, jeugdige boschjes of de hooge, vale, bogtige, knoestige, digt-begroeide stammen, de onregelmatig gekronkelde en gedraaide takken en het afwisselend gevormd en gekleurd loof der eiken vormen met de kleur des zands een echt landelijk tafereel; iets schetsachtigs, onbepaalds. Een zandige laan met diepe wagensporen doorsneden, aan de eene zijde een begroeide duinwal, aan de andere lage eikenboschjes en een vergezigt naar het westen, op de hooge duintoppen; een klapwiekende tortelduif en een paar vlaamsche gaaijen, die, elkander volgend, steeds voor u uitvliegen, ziedaar het tafereel. Groot is het aantal der bloemen, die hier in voorjaar en zomer den grond en het bosch bezielen. De meest karakteristieke van deze zijn, behalve de reeds genoemde, de toortsplant (*Verbascum thapsiforme* SCHRAD.) met haar groote, viltige, witachtige bladeren, de wouw of gele reseda (*Reseda lutea* L. en *R. luteola* L.), de donkerblauwe slangenkop (*Echium vulgare* L.), de akker-kromhals (*Lycopsis arvensis* L.) met zijn blaauwe, spoedig afvallende bloempjes, het zachtharig havergras (*Avena pubescens* L.) met zijn edel gevormde, zilvergraauwe, blinkende pluimen, het sierlijke adelaarsvaren (*Pteris aquilina* L.), dat in breede bogten over het water hangt, het St. Janskruid (*Hypericum perforatum* L.), het rozeroode zeepkruid (*Saponaria officinalis* L.), de vrolijk geelbloeiende wederik (*Lysimachia vulgaris* L.), de

wijdgetakte hennepnetel (*Galeopsis Tetrahit* L.), het muskuskruid (*Adoxa Moschatellina* L.) en het rozerode stal-kruid (*Ononis repens* L.). Tusschen het kreupelhout groeit in groot aantal de roode zuring (*Rumex sanguineus* L.), en rondom de eiken slingeren zich de klimmende duizendknoop (*Polygonum Convolvulus* L. en *dumetorum* L.), de hegge-winde (*Convolvulus sepium* L.), de kamperfoelie (*Lonicera Periclymenum* L.), het klimop (*Hedera Helix* L.) en de klimmende nachtschade (*Solanum Dulcamara* L.).

Maar het is geenszins mijn doel, hier dorre plantenlijsten te geven, evenmin als altijd aan den voet der duinen te vertoeven. Verlaten wij dus dit paradijs voor hooger streken, en beklimmen wij de eigenlijke duinen, het doel van onzen togt.

Slechts enkele van de opgenoemde planten zullen ons ook ginds blijven vergezellen, en onder deze, zonderling genoeg, twee soorten, die oorspronkelijk aan ons land vreemd waren, maar zich in de 17de eeuw uit zichzelf hebben geacclimatiseerd: de gele onagra (*Oenothera biennis* L.) en de Canadasche fijnstraal (*Erigeron canadense* L.). De *Oenothera* is zeer kennelijk door haar groote gele, zeer welriekende bloemen, die 's avonds opengaan en zich voor het felle zonlicht sluiten, de *Erigeron* aan zijn lange schrale, fijn gebladerde, dicht bijeenstaande stengels en zilverwitte zaadpluizen. Beiden zijn afgedwaalde kinderen van Noord-Amerika, die zich echter in Europa zeer goed tehuis gevoelen en zelfs nu reeds in Azië tot den Altaï zijn doorgedrongen. Beiden beminnen schrale gronden en gebergten, beiden komen in verbazend aantal voor, beiden bedekken de Hollandsche duinen van hun liefelijken binnenzoom tot de laatste, fel bestookte toppen aan zee. Tusschen beide lotgenooten bestaat echter een groot verschil van karakter. De *Oenothera* is door en door een vreemdeling; de groote, 's avonds opengaande bloemen, het zachte, levendig groene blad trekken de opmerkzaamheid, en 's winters blijven haar uitgebloeide stengels bij duizenden trotsch en onverzettelijk staan, terwijl de overige kruiden dan meestal niets van zich doen blijken. De *Erigeron* is vaal en onaanzienlijk; hij bloeit nauwelijks

of laat reeds zijn zilveren zaadpluizen zien; zijn naam beteekent zeer karakteristiek, „de grijsaard in de lente.” De *Oenothera* behoort tot een kleine familie (de *Onagraceae*), die hier slechts weinige vertegenwoordigers heeft; de *Erigeron* is een lid van de overgrootte familie der zamengestelden (*Compositae*); de *Oenothera* trekt de aandacht van oud en jong, en geniet dikwijls de eer, door jeugdige hand tot herinnering aan het schoone oord te worden afgeplukt; de *Erigeron* blijft vergeten en veracht als gemeen onkruid.

Met deze twee blijft ons ook de donkerblauwe slangenkop op de hoogte vergezellen; een schoone, rijkbloeiende en zeer in het oog vallende plant, geheel de type van de stekelachtige familie der *Boragineae*, waartoe zij behoort.

Hooge heuvels rijzen voor ons op, en de weg daarheen leidt over een glooiende groene vlakte, afgewisseld door diepe holten of kleine opgestoven zandhoopen, die bewijzen, dat de oorzaak van het ontstaan der duinen nog steeds voortwerkt en het zand gedurig verplaatst.

De groene vlakte is hier en daar met laag geboomte bedekt. Meer en meer verdwijnt de eik, om plaats te maken voor den popel (*Populus tremula*, *P. alba*, *P. canescens* en *P. nigra*), en den kruipwilg (*Salix repens* L.); spoedig echter verkrijgt de laatste de overhand, en zijn wijd uitgespreide struiken doen ons denken aan de heide, de hooge gebergten en de natuur van het hooge noorden. Een liefelijke geur omringt ons; hij is afkomstig van het nederige thymplantje (*Thymus Serpyllum* L.), dat een groot aandeel heeft in de groene bekleeding der vlakte. Reeds aan zijn dunne stengels en sierlijke blaadjes zien wij, dat het van geheel ander allooi is dan de weeke en sappige planten der weilanden. De steeltjes zijn dun, taai en houtig, de blaadjes van onderen glanzig wit, van boven groen, lederachtig; de violette bloempjes zoo dicht mogelijk in aartjes bijeen geplaatst; de geur is sterk aromatisch; alles toont een karakter naar de omstandigheden, waarin het plantje verkeert. De ruwe omgeving en de schrale bodem spreken uit dien taaijen, meer in zichzelf terug-

getrokken bouw; — evenals bij den mensch strijd en zorg een zelfstandiger, krachtiger karakter vormen. Het beeld van zulk een karakter vinden wij in vele duinplanten weder.

De aromatische geur van den thym is eigen aan vele geslachten van zijn familie (*de Labiatae* of *Lipbloemigen*), genoemd naar den vorm der bloemkroon. De munt (*Mentha aquatica* L. enz.), een bewoonster van lagere streken, en die ook in de laagste duinpannen voorkomt, behoort mede tot deze afdeeling. De geur van de munt huist evenzeer in de bladeren als in de bloemen en wordt het sterkst merkbaar, wanneer men deze tusschen de vingers wrijft. De geur van den thym ontstaat hoofdzakelijk uit de bloemen en is meer door zijne verspreiding in de lucht, dan door wrijving bemerkbaar. De geur der munt heeft iets frisch, iets geestrijks; die van den thym is zacht, meer streelend dan prikkelend. Indien aan geuren invloed mag toegekend worden op ons gemoed (en de ouden wisten dit beter dan wij), dan is die van de munt opwekkend, sterkend, die van den thym liefelijk bedwelmend, maar daarom des te krachtiger in onze herinnering. Wie als kind eenmaal in vrolijke dagen dien geur heeft ingeademd, die wordt, zoo dikwijls hij des zomers het duin betreedt, als door een liefelijken droom tot die kindschheid en hare naïve gewaarwordingen teruggevoerd.

Liefelijker, doch minder krachtig is de geur van de witte duinroos (*Rosa Pimpinellifolia* D. C.), die in groote menigte vooral aan de landwaartsche duinhellingen voorkomt. De bloemen dezer roos zijn wit en klein; verplant men haar op rijker grond, dan worden ze gevuld en meer rooskleurig. De roos heeft meer dan andere planten een aanleg om zich te veredelen. Ook bij de planten zijn edele en gemeene karakters. Verplanten wij een wilde roos en een brandnetel naast elkander in vruchtbaren grond, de roos zal schooner worden, de brandnetel zal zich verbazend vermenigvuldigen, maar niet van vorm en houding veranderen. De een munt uit door kwaliteit, de ander door kwantiteit.

Wat de thym is voor de zandige heuvelen, dat is in

weiland en bosch het reukgras (*Anthoxanthum odoratum* L.). De geur van dit gras is sterker, grover, en heeft meer overeenkomst met dien van de tonkaboon; doch hij heeft niettemin een groot aandeel aan den indruk van een bosch bij zomeravond. Bij de zware stammen, wier sombere kruinen zich hoog boven ons vereenigen, bij het koeren der houtduif en het verwijderde geruisch van een waterval is de geur van het reukgras even wonderbaar bezielend als die van den thym op het drooge zonnige duin.

Tusschen den thym slingeren zich de kleine akkerwinden (*Convolvulus arvensis* L.) met hare pijlvormige blaadjes en rozeroode, wit gestreepte bloemen, die als kleine oogen in het gras ons schijnen te vragen, waarom wij de dikke, topzware hyacinthen en de stijve, kakelbonte tulpen toch zoo schoon vinden, of waarom wij het driekleurig viooltje ¹⁾ nevens haar minder achten dan de reusachtige, maar eigenlijk wanstaltige pensées in onze tuinen.

De mensch verstoort het evenwigt der natuur uit zucht naar afwisseling, en noemt dit „veredelen.” Tot een zekere grens wil de natuur zich ook wel aan de grillen van haar bedorven kind onderwerpen, — doch, zoodra 's menschen invloed ophoudt, herneemt zij ernstig en kalm hare regten. Zij maakt zijn kastèelen tot groene, schilderachtige heuvels; zij slaat van zijn standbeelden de armen en hoofden af; zij herschept alles overeenkomstig den geest van het omringende landschap, en ook het monsterachtige tuinvioltje keert terug tot den ouden, eenvoudigen en waarlijk natuurlijken vorm, dien wij op de duinen ontmoeten. Daar beantwoordt zijn bloem waarlijk aan den liefelijken naam „pensée,” terwijl de monsters onzer tuinen eigenlijk het ware karakter der oorspronkelijke plant verloren hebben.

Voor ons ligt een hooge duin, met kalen, blinkenden top en aan de zijden met mos bedekt. In den zomer is dit mos donkergroen of bruin en door de zon verschroeid; in de maanden October en November begint het te herleven, — en, zoodra de strenge winterkoude voorbij is, —

¹⁾ Behalve het driekleurig viooltje (*Viola tricolor* L.), vindt men in de duinen ook de *Viola hirta* L. en *Viola canina* L. in groot aantal.

dikwijls reeds in Januarij, bedekt het de duinen met jeugdig lentegroen. Het mos is de achterhoede en tevens de voorhoede van den plantengroei, en vormt op de hooge gebergten en in de poolstreken de uiterste grens van het plantenrijk.

Op de dorste plaatsen zijn de mossen het minst talrijk aan soorten, maar des te talrijker aan individu's; zelden dragen ze hier hunne zoo sierlijke, urnachtige vruchtjes. Het meest algemeen zijn de veldkronkeltand (*Barbula ruralis* HEDW.), kenbaar aan zijn weinig vertakte, dicht opeengedrongen stengeltjes, wier blaadjes breed, dicht bijeen geplaatst, aan den top een rozet vormen, en nu eens goudgeel, dan weder smaragdgroen gekleurd zijn; de graauwe, witbehaarde haarmond (*Racomitrium canescens* BRID.), de haarfijne, fluweelachtige, eenzijdige gaffeltand (*Dicranum heteromallum* HEDW.). Tusschen deze zijn uitgebreide plekken met korstmossen, waaronder het rendiermos (*Cladonia rangiferina* HOFFM.) een eerste plaats inneemt. Ieder kent dit bevallige, fijn vertakte mos, dat, in het najaar licht zeegroen en zacht, in den zomer tot ruwe krakende kussens is ineengeschroeid, welke kussens dikwijls los op het zand liggen of door de konijnen worden losgegraven, en dan door den wind als huppelende ballen worden rondgezweept. — Enkele hellingen zijn als bezaaid met het schotelmos (*Patellaria scruposa* SOMMERF.), dat eer het voorkomen heeft van stukken steen of erts, dan van levende en groeiende planten.

Dit ruwe, schrale, krakende duintapijt is met gras en bloemen doorweven, waaronder de gele *Hieracium* en *Picris*, verwant aan onze welbekende paardebloem, maar behaard, ruw en zaamgedrongen; het scherpe look (*Sedum acre* L.), dat met zijn vette, rijkbloeiende zoden geheele hellingen geel kleurt, het gele en witte walstroo (*Galium verum* en *Mollugo*), de liefelijk blaauwe berg-jasione (*Jasione montana* L.), de gele rolklaver (*Lotus corniculatus* L.), de fijne, blaauwe, witte en rozeroode kruisbloem (*Polygala vulgaris* L.), het wondkruid (*Anthyllis Vulneraria* L.), het Jacobs-kruiskruid met ongestraalde bloemen (*Senecio Jacobaea* L. v. *discoideus*), het zandrietgras (*Carex arenaria* L.),

welks lange kruipende wortels met regelmatige rijen van uitspruitsels bedekt zijn, die niet weinig bijdragen tot het vastmaken van den zandbodem; het helmriet (*Psamma arenaria* R. S.), dat aan de binnenzijde der duinen den zandhaver (*Elymus arenarius* L.) vertegenwoordigt; het bundgras (*Corynephorus canescens* P. B.), merkwaardig door den zonderlingen knodsvorm zijner kafnaalden, de lage *Koeleria cristata* PERS. en de schrale- en muurdravik (*Bromus sterilis* en *B. tectorum*) met hun bewegelijke groene en zilver-graauwe pluimen.

De grassen onderscheiden zich hier door ineengerolde bladen, strooachtige, harde stengels en bleeke tinten; de meeste bloemen zijn er vaal, geelachtig, wit of lichtblauw. Daar beneden in de boschjes heerschen onder de bloemen de blaauwe en gele kleuren, het gras is er breeder, platter en donkerder groen; nog lager, in het drassige elzen- en esschenhakhout, schittert het rood en wit van de koekoeks- en wilde kervel-bloemen (*Lychnis diurna* SIBTH en *Anthriscus sylvestris* HOFFM.). Zoo heeft elke streek haar tinten, die met elk jaargetijde min of meer worden gewijzigd.

De trouwe braamstruik doorvlecht het duintapijt met haar lange uitloopers als met wijngaardranken, en waarlijk, de braam met haar witte bloemen, groene bladen en blaauwe vruchten, is de wijngaard der duinen; een schrale wijngaard, wel is waar; — maar toch vormen haar frische vruchten te midden van het drooge zand een van die weldadige tegenstellingen, waarmede de natuur evenwigt houdt in al hare werken.

Wij hebben den top bereikt. Voor ons ligt het breede heuvelland, dat Holland tegen zijn ouden vijand beschermt; een geheimzinnige chaos van hoogten en diepten, graauw, geel, groen en bruin; een woeste, maar zwijgende en verstijfde zee. De verste toppen hebben iets uitlokkends, raadselachtigs. Hun tint is vaal geel, die der tusschenliggende valleijen graauw groen.

Moeijelijk is het, in de ligging der duinen naar de landzijde eenige regelmaat te bespeuren. Aan de zeezijde ziet men duidelijk evenwijdige reeksen, even als van op-

gestoven zand. De vlakten zijn daar langwerpiger, zeer uitgestrekt, somtijds een half uur gaans, en loopen doorgaans evenwijdig met de zee. De oorzaak, waardoor deze valleijen niet onafgebroken door duinruggen begrensd, nevens elkander loopen, is duidelijk. In de uiterste reeks wordt door de stormen nu en dan een gat geslagen; het zand stuift landwaarts in en vormt een nieuwen duin van het westen naar het oosten, die òf de reeks op deze plaats buitengewoon verbreedt òf met haar een regten hoek vormt. Deze vormingen gaan nog steeds voort, vooral in de afgelegenste duinstreken. Het is een grootsch gezigt, zulk een zandval, waaruit hier en daar de toppen der boompjes en struiken droevig te voorschijn komen, als smeekten zij nog om hulp tegen het onvermijdelijk noodlot. Langzaam worden ze geheel bedolven, en na eenige jaren staat er een berg, waar eens een boschje was.

Aan de zeezijde zien wij de toppen der duinen van geringen omvang, maar digter opeengedrongen; geheel anders dan aan de landzijde. Hier is een zachte glooijing, die tot hooge, breede toppen en uitgestrekte valleijen voert, ginds een opeenhooping van toppen, waartusschen diepe, smalle kronkelpaadjes zeewaarts leiden. Beide vormen ziet men zeer dicht nevens elkander bij het dorp Wijk aan Zee. Daar is de duinrand zeer smal en niet breeder dan tien minuten gaans. Aan de landzijde is het duin zeer hoog en breed getopt, aan den zee kant even veel en smaltoppig als elders.

De ligging van dit dorpje is schilderachtig. De toren heeft geen spits, maar een pannendak, van daar iets niet-Hollandsch; hij is niet hooger dan de groene duinen met hun witte paadjes, die den achtergrond vormen. Het landschap herinnert aan Duitschland en is schooner dan de onmiddellijke omstreken van Scheveningen, Katwijk of Zandvoort.

De duinvalleijen achter Bloemendaal en Velsen zijn voor een deel begroeid met boschjes, wier witte berkenstammen reeds in de verte zichtbaar zijn. Verder achter de hooge duintoppen is alles graauw, en aan den gezigteinder ziet men hier en daar de Noordzee als een flikkerende azuren

streep. Wij rigten onzen weg naar een der verste boschjes en hebben nog een goed eind te klimmen en te dalen, eer wij het bereiken. Bij het afdalen bemerken wij het groote onderscheid tusschen den plantengroei aan de noordzijde der duinen met dien aan den zonnkant. Hier is meer schaduw, meer vocht en daardoor grooter weelde. De ruwe mossen moeten voor hooger vormen plaats maken. De geheele helling is met verschillend struikgewas bedekt: vlierheesters, meidoorns, kruipwilgen, hier en daar zelfs dennen en popels. Tusschen deze zien wij fraaijer mos (vooral het prachtige *Hylocomium triquetrum* SCHPR.) en andere bloemen dan ginds. Het altijd groene boomvaren (*Polypodium vulgare* L.) is hier soms zeer talrijk. Het schoenste sieraad dezer noordelijke hellingen is het wintergroen *Pyrola rotundifolia* L.), een plantje, dat eerst in den zomer bloeit en dikwijls nog in het late najaar de eer der duinflora ophoudt. Geheele hellingen zijn dan wit gekleurd door de teedere, welriekende bloempjes, die in houding, vorm, kleur en geur iets zoo edels en bevalligs hebben, dat men verwonderd is ze in dit arme, schrale land te vinden. Hare blaadjes zijn rozetvormig bijeen geplaatst, groot, rond, lederachtig, glanzend, en blijven zeer lang groen. Tusschen die donkergroene bladeren verheft zich een zacht groene of eenigzins oranjerode steel, ongeveer in de houding van het lelietje der dalen, maar lossen en sierlijker. Ook de vorm der bloempjes is schilderachtiger; niet zoo geheel en al regelmatig, maar met vier blaadjes, waarvan de bovenste iets grooter en gekromder zijn, en tusschen welke de lange, gebogene, zacht oranjerode stijltjes uitkomen. De bloemen zijn groot, zeer openstaande, sierlijk voorover gebogen en hebben een zacht witte, naar rozerood zweemende kleur. Het donkere blad, de roode steel en de witte bloemen vormen een uitmuntend geheel. De geur heeft iets van dien van het lelietje der dalen, maar is zachter en edeler. Het wasachtige der geheele bloem herinnert aan vele Japansche planten, maar de vormen zijn eenvoudiger. Het geslacht *Pyrola* bezit slechts weinig soorten. Het staat in het natuurlijk stelsel geheel op zich zelf, en schoon het eenige

gelijkenis vertoont met de familie der heideplanten, kan het, wegens gewigtige verschillen, daarbij niet worden ingedeeld, en heeft men een afzonderlijke familie (*Pyrolaceae*) voor dit enkele geslacht moeten aannemen. De *Pyrola* is dus een edel karakter onder de planten, — ook in haar leven; want het is zeer moeilijk haar in onze tuinen over te brengen. Zij bloeit daar niet half zoo schoon en begint spoedig te treuren en weg te kwijnen. Gelijk de schoone Alpenplantjes, is ook zij een dochter der bergen, en verkiest de vrijheid der wildernis boven de slavernij der beschaving. Aan de landzijde zien wij haar weinig; op de verwijderdste, eenzaamste plekjes heeft zij zich teruggetrokken.

Ook de planten hebben hare karakters, en reeds in haar, en nog duidelijker bij de dieren, zien wij in algemeene trekken het leven en bedrijf der menschen.

One touch of nature makes the whole world kin.

Ginds in de laagte zien wij een anderen type, de vaalgele bremraap (*Orobanche Galii* en *O. Picridis*), die in vorm en groeiwijze mede geheel op zichzelf staat en tot eene zeer kleine familie behoort, evenals de *Pyrola*; — doch die daarbij niet leven kan, zonder op een andere plant te woekeren en deze van hare sappen te berooven. — Ook een karakter: bij de planten, helaas! zeldzamer dan bij de menschen. Ook de schurken hebben een zekere aristocratie, en onder de eenzaamste karakters vinden wij zoowel den hoogsten adel van geest als de gruwelijkste boosheid.

Een smal paadje, dat in het najaar den jager dient, voert ons door een duinvallei, aan wier zuidzijde een breede kring van popels en wilgen een open vlak omsluit. Een waterkuil en aardappelen bewijzen ons, dat hier ook de mensch werkzaam is. Tusschen de aardappelen groeit in groote menigte het vlieszaad (*Corispermum Marschallii* STEV.), een plant, smalbladig, graauw behaard, onaanzienlijk in voorkomen, maar hoogst merkwaardig, omdat zij in Duitschland en elders zeldzaam is en hier te lande alleen in de duinen, meestal in en om de duinakkers

gevonden wordt. Aan de randen van het aardappelveld vinden wij ook de veld-alsem (*Artemisia campestris* L.) en eenige distels, onafscheidelijke gezellen van den mensch; — de meeste individu's van den *Homo sapiens* hebben in hun leven niet veel meer, dan aardappelen, alsem en distels!

Het gewone leven der menschen heeft iets zeer prozaïsch en alledaagsch. Dikwijls heeft de natuur der duinen mij door oorspronkelijke, levendige indrukken daarvoor schadeloos gesteld. — Rondom de aardappelvelden, het beeld van de etende en nimmer verzadigde armoede, zien wij hier en daar de bremstruik, met haar schitterend gele bloemen, (*Sarothamnus vulgaris* WIMM.), het beeld van de hoogste trouw en vriendschap, het geliefde symbool van Saint-Louis, onder de spreuk „*exaltas humiles*”, het veldteeken van Godfried van Anjou; de naamgeefster van het edele geslacht der Plantagenets¹⁾.

Ware levenswijsheid leert ons, in het armzaligste nog iets schoons te vinden, met de kleinste vonkjes nog vreugdevuren te ontsteken. — Behalve de brem is ook vooral de driedistel (*Carlina vulgaris* L.) ons lief, omdat zij ons door haar harde, glanzende, papierachtige, duurzame bloemen herinnert aan de klassieke immortellen, de beelden van liefdevolle trouw. De andere distels (*Cirsium lanceolatum* SCOP.), herinneren ons weder aan iets anders. Langs hun dikke stengels loopen stekelige, platte uitwassen of vleugels, die eenige overeenkomst vertoonen met den bouw der Cacteën en ons in gedachten voeren naar de prairiën van Centraal-Amerika. Wij weten echter, dat de distel verder niets met de Cacteën gemeen heeft, en dat veeleer onze gewone kruisbezie, mede een duinplant, doch hier zeldzaam voorkomende, grooter overeenkomst met deze familie vertoont. De Cactus is als 't ware een kruisbezie, bij welke takken en bladeren tot een dikken saprijken klomp zijn ineengesmolten.

¹⁾ Welligt heeft ook de gaspeldoorn (*Ulex europaeus* L.), die in onze duinen slechts zeldzaam voorkomt, aanspraak op deze eer. De verbftem (*Genista tinctoria* L.) groeit veelvuldig in de Breesaperduinen.

De laatste aardappelvelden zijn wij gelukkig voorbij, en voor ons breidt zich een onafzienbare golvende vlakke uit, geheel dor en graauw en brandende in de middagzon. — Slechts in de nevelachtige verte zien wij hier en daar eenig geboomte; anders niets dan een kalen, woesten, met verschroeiide, krakende mossen bedekten grond. Hier is het rijk van het rendiermos; hier kunnen wij ons in het klein een denkbeeld vormen van de troosteloze mosvlakten of Toendra van noordelijk Rusland en Siberië. Hier is de hoogste, middelste en onvruchtbaarste duinstreek.

Geen levend wezen aanschouwen wij, behalve een enkele kraai, die, door onze komst verschrikt, in groote kringen rondzweeft, om straks neer te strijken op een heuveltje, waar zij bezig is zich aan de overblijfsels van een rampzalig konijn te goed te doen.

Met snelle stappen doorkruisen wij dit tragische oord, verlangend naar de schaduw der boschjes, het doel van onzen togt. Nog een paar duinen overgeklimmen, en wij hebben dit doel bereikt, — en vlijen ons neer op een grasheuvel in de schaduw van een denneboom. Deze heuvel, met nog eenige andere, omringen het bosch en strekken ons tot wegwijzers. Wij zijn hier in een heiligdom der natuur, waar de mensch zelden zijn invloed uitoefent; waar alles opkomt, groeit en vergaat volgens den loop der natuur; een waar Urwald in het klein; zeldzaam in ons zoo digt bevolkt vaderland.

De bodem van het boschje glooit naar het midden af in een kuil of moerasje, dat een groot gedeelte des jaars met water gevuld is. Ook de overige grond is humusrijk, vochtig en drassig. Hier is het gebied van den berk, een der klassiekste, oorspronkelijkste en tevens een van de schoonste der Hollandsche boomkarakters. Met hun schitterend witte stammen en donkerbruine fijne takjes staan zij in wanorde door elkaar, soms half omgevallen en gebroken; enkele stammen liggen op den grond te rotten en zijn bedekt met groene en grijze mossen (*Orthotrichum* en *Ramalina*). De tusschenruimte is digt met riet en hoog gras (*Molinia coerulea* MÖNCH) begroeid. Zeer stil is het hier. Alleen het opspringen van een verschrikt

konijn of het gonzen der insekten wisselt die stilte af. Nu eens luider, dan zwakker brommend, zweven die insekten in het zonlicht rondom ons, en hun muziek wordt begeleid door het geheimzinnig getril der blaadjes, waarop zij zich telkens nederzetten.

In deze boschjes, die zich in samenhangende en afzonderlijke groepen zeer ver uitstrekken, leeft nog het laatste overblijfsel van de oude Hollandsche natuur; van die dicht met bosschen begroeide streek, die zich eenmaal veel verder naar de zee uitstreekte en langzamerhand door de duinen is overzand. Diep onder de duinen liggen de dikke stammen en wortels dier oude bosschen begraven; — bij het graven van een nieuw kanaal voor de duin-waterleiding, zeer dicht aan zee, zag ik een menigte dergelijke stammen uit eene aanmerkelijke diepte te voorschijn halen. — Maar die vernielende overstuiving duurt, hoewel in minder mate, nog in onzen tijd voort, en de boschjes, waarin wij ons thans bevinden, zijn steeds aan het dreigendste gevaar blootgesteld.

Vele karaktervolle, elders in het duin niet meer aanwezige planten hebben zich in deze laatste wijkplaats teruggetrokken. Hier groeijen nevens de berken, wilgen en popels, de denneboom (*Pinus sylvestris* L.), de vogelkers (*Prunus Padus* L.), de meidoorn (*Crataegus monogyna* JACQ.), de berberis (*Berberis vulgaris* L.), de lijsterbes (*Sorbus aucuparia* L.), de sneeuwbal of Geldersche-roos (*Viburnum Opulus* L.) met zijn witte bloemschermen, de liguster, die met zijn sierlijke, harde, loverachtige blaadjes, groenwitte bloemen en blaauwzwarte bessen aan de zuidelijke mirten herinnert, de aspersie met haar fijn verdeeld en levendig groen, zeldzamer de papenmuts (*Evonymus europaeus* L.) met haar zacht rooskleurige vruchtjes, en de jeneverstruik. Tusschen deze heesters rankt de kamperfoelie en schittert met haar goudgele bloemtrossen.

Op den drassigen grond verschuilt zich tusschen het gras de *Parnassia palustris*, wier naam reeds iets edels en ongemeens verkondigt. Werkelijk is zij een edel plantje, niet minder dan de Pyrola; haar geslacht is arm aan soorten en bezit zooveel oorspronkelijks,

dat het slechts met zeer weinig andere geslachten tot eene familie (*Droseraceae*) is kunnen vereenigd worden. De *Parnassia* is een laag plantje, met hartvormige, donkergroene, langgesteelde blaadjes en niet minder langstelige, regtopstaande, groote, wit-groen gestreepte, regelmatig vijfbladige bloempjes. De *Parnassia* draagt een kroon als kenmerk van haar adeldom. Binnen in de bloem, tusschen de bloemblaadjes en meeldraden zijn vijf zoogenoemde bijbloembladen geplaatst, waarvan elk juist het midden van een der bloembladen dekt. Die organen, waarvan de bestemming nog onbekend is, zijn eigenlijk meer pluimen dan blaadjes en vertoonen juist den vorm der in de architectuur zoo bekende Grieksche palmetten. De naam *Parnassia* is afgeleid van den beroemden berg, waar de plant, volgens de mededeeling van DIOSCORIDES, reeds door de oude Grieken is gevonden. — De naam is dus dubbel verdiend.

De *Parnassia* groeit niet alleen in onze duinpannen; zij bemint het gebergte en wordt in de Alpen zelfs tot de grenzen der eeuwige sneeuw gevonden. Met de *Pyrola* en *Jasione* vormt zij een drietal waardige typen van de Alpenflora, wier kinderen, zoo als wij weten, door lagen, teeren bouw en groote, schoone bloemen zijn gekenmerkt.

Wij dringen door het lage hout en vinden in het midden van het boschje een opene plek rondom den waterkuil. Het ongelijk hooge geboomte laat hier en daar een steilen duintop zichtbaar of een breeden rug, waarop het helmgras wiegelt. De zon neigt naar het westen, en de donkerblauwe lucht is met smalle, regelmatig verdeelde, witte wolkjes bedekt. Rondom den waterkuil groeijen tusschen het hooge gras het donderkruid (*Inula Conyza* DC.) met zijn groote, gele, zamengestelde bloemen, die een naar parfumerie zweemenden geur verspreiden, en de slangenbeet (*Ophioglossum vulgatum* L.), een zonderling, eenbladig varen, welks bloem, niet zoo als die der andere varens, op de achterzijde der bladeren te voorschijn komt, maar aan een steel boven het blad uitsteekt. Aan den rand van en in het water groeijen teedere plantjes; de *Sagina nodosa*, het waterdekmos (*Hypnum fluitans* L.) en

de *Hydrocotyle vulgaris* L. Deze laatste is weder een sprekend karakter, namelijk de eenige plant van de groote familie der schermbloemigen (*Umbelliferae*), die zulke schildvormige, ronde en gave bladen heeft. Die bladen zijn door hun vorm juist geschikt om op het water te drijven. De meeste waterplanten, wier stengels op het watervlak drijven, hebben zoodanige bladen; de planten, die onder water groeijen daarentegen gewoonlijk zeer fijn verdeelde haarvormig uitgespreide blaadjes. Deze vormen zijn overeenkomstig aan den toestand, waarin zich de bladen bevinden. Een gewoon breed rond blad zou onder water scheuren en te niet gaan; fijne haarvormige blaadjes daarentegen maken zonder hinder de bewegingen des waters mede. Een enkele plant, een der waterranonkels (*Batrachium heterophyllum* WIGG.) vertoont ons beide vormen; haar onderste blaadjes onder water zijn haarvormig verdeeld, de bovenste zijn rond en plat en drijven op het water. Er zijn echter ook planten met breede, groote bladen, die geheel onder water groeijen (b. v. de Potamogetons); bij deze echter is het blad van een bijzonder, vliezig zamenstel. De gezamenlijke werking van karakter en uiterlijke omstandigheden bepaalt den vorm van elke plant.

Rondom den kuil staan groepjes riet, dat in de duinen niet zoo krachtig groeit als op het vlakke land, maar toch dikwijls tot manshoogte kan opwassen en het wilde van het landschap vermeerdert.

Het riet is een schoone plant. De sierlijke bogten van zijn stengels contrasteren met den stijven, harden en puntigen vorm der bladeren. In het riet ligt een uitdrukking van majesteit en ironie, die bij de palmen zoo krachtig spreekt. Maar het riet is aan de palmen verwant; de familie der grassen, waartoe het behoort, grenst zoo na aan die der palmen, dat men de laatsten wel eens de koningen der grassen genoemd heeft. Beiden behooren tot de groote hoofdafdeeling der Monocotyledonen (Eenlobbigen); de wasdom heeft minder plaats door gedurige zijdelingsche verdeeling, gelijk bij de Dicotyledonen (Tweellobbigen), maar doorgaans alleen in de hoogte. Bij de

eerste ziet men meer een eenzijdige werking opwaarts, bij de tweede een zoowel opgaande als zijdelingsche groei; — de eene is het beeld van edele, maar eenzijdige, eenigzins dweepende karakters, de andere van den gezonden, rijk-begaafden geest. Beide typen vertoonen in de natuur onnoemelijke wijzigingen en afwijkingen; het karakter der Monocotyledonen is het zuiverst in de grassen en palmen uitgedrukt.

Grassen en palmen zijn naauw aan elkander verwant. Er zijn palmen met zeer dunne stengels (rietpalmen), vooral in Zuid-Amerika, die bijna niet van riet verschillen; er is riet, dat met hooge, majestueuze bladkroonen tot een aanmerkelijke hoogte opschiet (suiker- en bamboesriet). Wanneer aan den oever, tusschen het geboomte, een forsche, dicht bebladerde rietstengel omhoog rijst en bogtig over het kalme water hangt, dan denken wij aan de trotsche bladveeren van den dadelpalm, die in uiterlijk zoo zeer met rietstengels overeenkomen, en het geschuifel van het riet herinnert ons aan het metaalachtig geruisch van de palmen, dat zoo wonderlijk verheven stemt, als de avondzon hun wiegelende kroonen in orangerooden gloed doet flikkeren.

Er is ook karakter in de geluiden, die nu en dan door de bewegingen der planten geboren worden. De onnavolgbare meester BERNARDIN DE ST. PIERRE vergelijkt het geluid van een door den wind bewogen bamboesbosch met het stenen en kraken van het scheepswant in den storm; in het ruischen der dennen ligt een kalme majesteit, gelijk in het ruischen der zee; het klateren der popels heeft iets huiveringwekkends en onheilspellends, vooral wanneer bij zwart betrokken lucht de wind opsteekt en een onweder aankondigt; het afgebroken geschuifel van het klimop stemt overeen met het gekras der raven op het open binnenplein van een vervallen kasteel; in het geruisch van den eik is meer afwisseling van toonen dan in dat van den berk en de linde, en niet ten onregte waren de eiken van Dodona eens tot overbrengers der goddelijke raadsbesluiten verheven.

Eer wij het boschje verlaten, begroeten wij nog een

boompje, dat tot de liefelijkste boden der lente behoort. Als bijna alle andere heesters nog sluimeren, ontwikkelt de ruige wilg (*Salix Caprea* L.) zijne grootte, gele bloemen, die een liefelijk frisschen citroengeur verspreiden en een enkelen, te vroeg ontwaakten hommel gelukkig maken. De wollige, met bloemen bedekte takken zijn reeds in de verte tusschen het kale hout zichtbaar, en het overvloedig stuifmeel der bloemen zweeft in gele wolkjes over het bosch om de gelijktijdig opengaande, maar minder schoone vruchtbloemen te bevruchten. — Bij de wilgen ontwikkelen zich de bevruchtende en vruchtdragende bloemen op verschillende individu's (Tweehuizigen). Dikwijls vragen wij, waarom de natuur bij sommige planten zooveel meer omslag maakt dan bij andere, maar dit „waarom” komt uit kortzichtigheid voort. — Waarom gunnen wij ons menschen alleen karakter en individualiteit; waarom zien wij dikwijls voorbij, dat elk, zelfs het minste wezen, eene persoonlijkheid bezit, en dat in het grootte lied des levens geen twee stemmen dezelfde zijn?

Vragen wij het aan gindsche braamstruik op de duinhelling langs het boschje. — Eenmaal werden van haar geslacht door den grooten LINNAEUS slechts vier Europesche soorten vermeld, (*Rubus caesius*, *R. Idaeus*, *R. fruticosus* en *R. saxatilis*). Nadere onderzoekingen evenwel hebben dit getal ontzaggelijk vermeerderd; even zoo is het met de wilgen, de rozen en een aantal andere planten. Ja, hoe meer men onderzoekt en rangschikt, hoe meer de afwijkingen en verschillen als uit den grond oprijzen, zoodat de onderzoeker, vooral bij de lagere afdeelingen, ten laatste omtrent de kenmerken van soorten, rassen en verscheidenheden begint te twijfelen. — Die wanhoop des onderzoekers is een kleine miskenning van de grootheid der natuur. Geen gebouw zou groot genoeg zijn om een volledig herbarium van alle vormen te bevatten. Maar die onbegrijpelijke grootheid in het geringste, dat de natuur voortbrengt, is ons een bewijs voor de waarheid van 's dichters woorden:

- » There are more things in heaven and earth;
- » Than are dreamt of in your philosophy.”

De oneindigheid der natuur maakt ons gelukkig, want zij is voor ons nimmer gesloten. — Ware de natuur beperkt, wij zouden wanhopen. Aan het weten komt geen einde; maar daarom is er ook geen einde aan het intellectuële leven. Waar het weten eindigt, daar sterft de geest, want navorschen is de adembaling des geestes.

Het boschje uitkomend, gaan wij een groen heuveltje voorbij, bedekt met de zeer kleine roode, witte en rozenkleurige bloempjes van het tweehuizig roerkruid (*Gnaphalium dioicum* L.), een immortelle, en ook een bewoner der Zwitsersche bergen. Ik zag deze bloempjes, sierlijk opgeplakt in een album, als „souvenir” uit Zwitserland medegebragt. — Ik dacht: „zouden er ook niet veel andere zaken daar buiten gezocht worden, die in onze onmiddellijke nabijheid te vinden zijn?”

Half in het bosch verborgen, groeit het Salomonszegel (*Convallaria Polygonatum* L.), een plant, zeer verwant aan het lelietje van dalen, maar met lange, reukelooze, witte, groengerande bloemen en schoone, harde, blaauwzwarte bessen. De houding en vorm dezer plant hebben iets architectonisch; ik wenschte een spitsboog te zien, waarbij zij tot model was gekozen. De breede blaadjes staan langs den steel en verheffen zich omhoog, de bloemen hangen regelmatig bij paren aan den voet der blaadjes: dus een sprekende tegenstelling, die het eenigzins harde en stijve zamenstel vergoedt. Ook wanneer wij de planten alleen om haar schoonheid beschouwen, zien wij, dat in elken vorm ieder deeltje zijne waarde heeft en een roeping ten opzichte der overige deeltjes vervult. Hoe meer vormen wij echter waarnemen, hoe meer de schoonheid der planten voor ons in onverbreekelijke overeenstemming is met haar bijzondere zamenstelling, en daaruit zoo natuurlijk volgt, dat, wanneer wij, aan welke plant ook, eenig deel konden veranderen, de geheele plant in oorspronkelijk schoon verliest. — Slechts een bekrompene menschelijke opvatting waant schoonheid in de monsterachtige afwijkingen, door tegennatuurlijke omstandigheden te weeg gebragt. — En gelijk onze maatschappelijke instellingen alleen dan stand houden, wanneer zij op onzen aard en

onze zeden berusten, zoo hebben onze veredelingen der planten alleen dan waarde, wanneer zij de reeds bestaande vormen en eigenschappen in gelijke verhouding versterken. — Zoo hebben de rozen in de natuur een aanleg om dubbele bloemen voort te brengen, en is er ook onder de tallooze prachtige verscheidenheden dezer edele bloem geen enkele, die ons zal mishagen, geen enkele, die, als zij in de natuur bloeide, ons onnatuurlijk zou schijnen.

Maar wij hebben ook onze wilde rozen lief; ook te midden der woeste duinen is de roos de koningin der bloemen, het oude, maar nooit verouderde beeld van jeugd en liefde en van de vlugtige genietingen des levens.

De witte duinroos zagen wij het meest aan de landzijde; zij vermindert zeewaarts; de roode eglantier-roos en kaneel-roos (*Rosa rubiginosa* L. en *R. cinnamomea* L.) komen meer in het midden der duinen voor, groeijen in afzonderlijke groepjes en zijn zeldzamer dan de witte. — De meeste roode rozen, waaronder zelfs enkele met gevulde bloemen, vonden wij onder Velsen en bij de Breesaap.

Naar de zeezijde worden de rozen zeldzamer en neemt daarentegen de duindoorn (*Hippophaë rhamnoides* L.) in aantal toe. Deze somtijds vijf voet hooge, zwaar gedoornde heester, met zijn dicht ineengegroeide takken en oranje-kleurige, naar ananas riekende vruchtjes is het meest eigenaardige en kenmerkende natuurvoortbrengsel der duinen, de koning der duinplanten.

Hij heeft een hoogst merkwaardige verspreiding, groeit in de valleijen der hooge gebergten, en van daar, langs de randen der rivieren, hare stroomingen volgende. Zoo groeit hij in Duitschland langs den Rijn, wordt naar het noorden meer en meer zeldzaam, verdwijnt in Nederland, tot hij op de duinen op nieuw in grooten overvloed te voorschijn komt.

Nergens anders wordt hij hier te lande gevonden dan in de duinen. In Frankrijk groeit hij in de Alpenvalleijen van Dauphiné en volgt den loop der rivieren tot de Middellandsche zee, verder langs de boorden van den Rijn in den Elzas en bij Duinkerken. Hij is ook een bewoner van de eilanden der Oostzee en het Duitsche zeestrand,

zeldzaam in Schotland en Noorwegen, overvloedig in de Deensche, Nederlandsche en Belgische duinen en oostelijk Engeland. Verder vindt men hem in Kaukasië, noordelijk Perzië en Siberië, in de Oeral-, Altaï- en Baikal-gebergten en aan de oevers der stroomen, die van deze gebergten afvloeijen. In Noord-Amerika wordt hij door een ander geslacht, de *Shepherdia*, vertegenwoordigd.

De Hippophaë is onder de planten een uitmuntend, frisch en zelfstandig karakter. Ook hij behoort tot een zeer kleine familie, de *Elaeagnaceae*; zijn bouw is als zijn standplaats, ruw, geweldig; hij is een ware zoon der wildernis. Als hij daar voor ons staat, met zijn harde graauwe takjes, vale grijze bladeren en scherpe doornen, denken wij aan het vreeselijke bosch der zelfmoordenaars in Dante's Inferno (Canto 13: 4—6).

Non frondi verdi, ma di color fosco,
 Non rami schietti, ma nodosi e involti,
 Non pomi v'eran, ma stecchi con toscò.

Maar onze duindoorn is waarlijk geen zelfmoordenaar; hij is een behouder, want hij bewaart, meer dan eenige andere plant, de duinen voor verstuiving.

Bij het aanleggen van bosschen op de duinen zou men van hem niet minder voordeel kunnen trekken dan van de helm, om de jeugdige boompjes tegen het stuivende zand te beschutten. — Had men in vroeger tijden deze eigenschap gewaardeerd, hij zou gaarne zijn stekelig harnas tot bescherming der aanplantingen geleend hebben; de duinen waren nu met een prachtig bosch begroeid, en wij zouden den duindoorn met eerbied begroeten, als de eerste hulp bij het herscheppen van de woestijn tot een paradijs. — Maar de woestijn bleef woestijn, de konijnen werden beschermd, de duinen brokkelden af, de boschjes stoven onder; de duinkoning bood te vergeefs zijne diensten aan en herinnerde te vergeefs aan het bosch der zelfmoordenaars. — Thans rekenen wij er op, dat het nageslacht met moed op zich zal nemen, wat het voorgeslacht ongedaan heeft gelaten.

De duindoorn wordt in de duinen overal gevonden,

zoowel aan de land- als aan de zeezijde, zoowel op de toppen als in de dalen; zijn eigenlijk gebied is langs de hellingen der valleijen, die het dichtst aan de zee grenzen. In het diepst dier valleijen of pannen beschermt hij een flora, die met den plantengroei der drassige heidestrecken overeenkomt en tot de merkwaardigste verschijnselen in de Hollandsche duinen behoort.

De flora van deze boomlooze pannen is eigenaardig en oorspronkelijk. In de valleijen dicht bij de landzijde vindt men die flora niet, hoe diep zij ook gelegen zijn. Dikwijls moet men een uur ver het duin ingaan, eer men zulk een vallei vindt, maar rijkelijk wordt men voor de moeite beloond, en zelfs voor hem, die dergelijke valleijen meermalen bezocht, behouden ze altijd iets uitlokkends.

Het dal, dat nu voor ons ligt, heeft een onregelmatig langwerpige gedaante; hier en daar springen bruine of witte duinen als voorgebergten uit. Van den heuvelrand aanschouwen wij omlaag een zeer uitgestrekte vlakte, tusschen vrij hooge duinhellingen ingesloten, langs die hellingen tot ver naar binnen geheel met de grijze Hippophaë's bedekt en in het midden met groene strepen doorsneden. In dat groen schitteren duizende witte, roode, gele en blaauwe bloemen; bloemen, die wij in onze weiden en boschjes niet vinden.

Wij stijgen af en banen ons een weg door het digte, drie voet hooge doornbosch van de Hippophaë. Regts en links worden wij gescheurd, gestoken, meermalen struikelen wij over wortels en stronken, maar de groene oasen trekken ons onweerstaanbaar aan.

In het midden van het dal staat een verlatene dwergachtige jeneverstruik, een van de weinige nakomelingen der oorspronkelijke Hollandsche natuur. Boven ons hoofd zweeft de wulp, met klagend, onheilspellend geroep. De muziek der natuur is in overeenstemming met haar tooneelen. Hier stemt alles tot ernst; zelfs de schoone bloemen doen ons door hare nieuwe vormen denken aan een vreemd land.

De groene strepen, die wij in de verte reeds aanschouwden, zijn de vochtigste plaatsen van het dal; dikwijls

vindt men er water. Tusschen het blaauwgroene gras (*Elymus*, *Psamma*, *Agrostis*, *Molinia*, *Corynephorus*) schitteren de Parnassia's en Pyrola's in ontzettende hoeveelheid als witte sterren; ginds in de boschjes was slechts hare voorhoede, hier zien wij hare hoofdkwartieren; hier is haar eigenlijke woonplaats. Nevens haar vinden wij talrijke vertegenwoordigers van de beroemde familie der Orchideën, waarvan de langgespoorde Orchis (*Gymnadenia conopsea* R. B.) hier bijna bij uitsluiting groeit. Hare bloemen zijn als kleine hyacinthen, rozenrood, zeer welriekend en staan in zulk eene menigte bijeen, dat men binnen weinige minuten een ruiker daarvan verzamelt. Van de Orchideën groeit hier verder nog een aantal soorten met roode, violette, witachtige en groene bloemen (*Orchis latifolia* L., *Epipactis latifolia* ALL. en *E. palustris* CRANTZ., *Hermidium Monorchis* R. BR., *Listera ovata* R. BR.). Behalve de Orchideën zijn enkele planten uit andere familiën hier kenmerkend, waaronder de sierlijke roode borstelkrans (*Clinopodium vulgare* L.), het kleverige kruiskruid (*Senecio viscosus* L.), twee soorten van munt, de groote rozenroode, smalbladige bastaardwederik (*Epilobium angustifolium* L.), de meer algemeene, maar prachtige, hoogroode partyke (*Lythrum Salicaria* L.), de teedere oogentroost (*Euphrasia officinalis* L.), een kleine vlassoort (*Linum catarticum* L.); maar vooral de liefelijke familie der Gentianeën, waaronder de rozenroode Erythraea's (*E. Centaurium* P. en *E. litoralis* FR.) en in September de zachtblauwe Gentianen (*G. Amarella* L.), ware dochters van het gebergte¹⁾.

Hier bij het ruischen en bulderen der Noordzee prijken de teederste kinderen der Hollandsche duinflora.

Wij bestijgen de laatste duinen en vinden weder andere plantenkaracters, waaronder de zachtblauwe zeekruisdistel (*Eryngium maritimum* L.), een echte zoon der duinen. —

¹⁾ Onder de minder algemeene planten dezer duinvlakten verdienen ook vermelding *Cladium Mariscus* R. BR., *Succisa pratensis* MÖNCH, *Sturmia Loeselii* RCHB., *Triodia decumbens* P. B., *Campanula rotundifolia* L. en *Panicum glabrum* GAUD. In een beschouwing als deze is evenwel een volledige plantenlijst minder gepast. Ik heb mij daarom overal tot de meest voorkomende en kenmerkende planten bepaald.

Deze plant is zeer hard, stekelig, als uit blik gevormd en geheel blaauw van kleur; bladen, stengels, bloemen, alles is blaauw. Zij is een lieveling der zee, van wie zij de kleur draagt; zij groeit alleen op het zeeduin en aan enkele zeestranden. Nevens haar groeit het loogkruid (*Salsola Kali* L.), een waardig tegenhanger, licht zeegroen, stekelig, sappig. Tegen de laatste hellingen vertoont zich slechts hier en daar de zeewinde (*Convolvulus Soldanella* L.), eigenlijk een dochter van Albion, die aan onze kusten tot de zeldzaamheden behoort.

Groen en welig wiegelt de zandhaver op de laatste toppen aan zee, en daartusschen slingert nog de klimmende nachtschade (*Solanum Dulcamara* L.), met haar violette bloempjes en roode bessen. De zandhaver is hier buitengewoonforsch en vervangt veelal de kleine soorten van helmgras (*Psamma arenaria* R. S. en *Calamagrostis Epigeios* РОТН), die wij meer binnenwaarts hebben ontmoet.

De laatste duinen aan de zeezijde dragen de sporen der verwoesting, die zij nu en dan bij geweldige stormen moeten ondergaan. Hunne helling naar zee is zeer steil door het afbrokkelen; hier en daar zijn op aanmerkelijke hoogte diepe geulen vol schelpen en zeegewassen, blijken van de woede der zee.

Wij zijn op het strand. De zon rust als een gloeiende kogel op het lichtblauwe water. Een zwarte wolkstreep splijt den kogel in twee helften; weldra verdwijnt de onderste; van de bovenste blijft slechts een gloeiend randje zichtbaar; ook dit verdwijnt, en de zee ruischt voort, somber en verlaten. —

Het strand is kaal en slechts hier en daar met helm of met de wit-violetbloeiende zeeraket (*Cakile maritima* SCOP.) begroeid. De kleur der zee is flauwer dan elders. Het Hollandsche strand mist de verscheidenheid van andere stranden. De lompe visschersschuiten maken het tooneel nog zwaarmoediger; het volk echter, hoe onbeschaafd en ruw, bezit geest en karakter. Even als de schoonste en sprekendste vormen onzer flora aan de duinkanten zijn opeengehoopt, evenzoo schijnen de echte typen onzes volks naar de stranden teruggedrongen. Gelijk in de duinplan-

ten zooveel edels is bewaard, evenzoo bestaan bij de bewoners der zeedorpen de onmiskenbare sporen van de zelfstandigheid en den adel van geest, die het dappere voor­ geslacht bezielde. Ieder weet ook, dat op de zeedorpen nog vele namen van den oudsten Hollandschen adel voort­ leven.

Wij zijn in September. De Orchideën hebben lang uit­ gebloeid en plaats gemaakt voor de zachtblauwe Gentianen. De Hippophaë draagt hare schoone oranjegele bessen; de berberis schittert als een gloeiende oven. De distels en de alsen bloeijen onveranderd voort; maar nevens hen prijkt ook steeds de onverwelkbare Carlina, het beeld van trouw en vriendschap. Troepen patrijzen vliegen eensklaps voor ons op en verschrikken ons door hun snorrend ge­ ruisch. Ontelbare menigten van bonte kraaijen strijken op de duindoorns neer, belust op de sappige bessen. Op de hooge duinen in het rond staan hare voorposten, die bij elk naderend gevaar waarschuwen. Lijsters, vinken en leeuwerikken trekken in groote troepen onophoudelijk voorbij, nu en dan door sperwers en valken vervolgd.

Prachtiger dan ooit zijn nu de boschjes in het midden der duinen. De bladeren van den sneeuwbal bedekken zich meer en meer met een purperen gloed; zijn groote bessen schitteren als bloedroode glaskoralen nevens het doffe zwart der liguster en het scharlaken der lijsterbessen. Ook de aspersie draagt nu hare sierlijke roode vruchtjes. Het riet is verbleekt en ruischt papierachtig, en de groene jeneverstruik schijnt bij het verkleuren van het loof der andere boomen te roepen: „nu ben ik de koning!” Op het meer en meer groenende moskleed prijken de ivoor­ witte hoedjes van den wolligen paddestoel (*Lactarius pu­ bescens* Fr.) en de zonderlinge blazen der *Lycoperdons*; onder de dennen ontluiken de sierlijke aardsterren (*Geaster rufescens* PERS.). Het rendiermos wordt verjongd en licht zeegroen van kleur. Nog heeft de *Pyrola* niet uitgebloeid, maar vertoont hier en daar hare witte, nu wel is waar

zwakkere bloempjes langs de hellingen. Ook de *Parnassia* bloeit nog in het diepst der duinpannen.

Voor het laatst dolen wij nog eens rond door de eenzame valleijen in de nabijheid der zee. Hier is een eeuwen heugende werkplaats der natuur; een arbeid, oogenschijnlijk tot vernieling — werkelijk tot verandering. Nergens in het heelal is vernietiging.

Voor twintig eeuwen was deze streek met een ontzagge-lijk woud vol moerassen bedekt; langzaam breiddé zich het gebied der zee uit; geweldige massa's zand stoven uur aan uur, dag op dag, jaar op jaar landwaarts in, bedekten het woud en vormden de duinen. Zij zouden nog verder gaan, verder overdekken en duinen vormen, wanneer niet de mensch hare woede perken stelde. Doch in de meest woeste streken, gelijk hier, komt de mensch slechts bij uitzondering, en gaat de natuur onafgebroken met haren arbeid voort. — Zij herinnert ons aan het verledene, wijst ons op de toekomst, en vervult ons met ontzag voor hare majesteit.

Overal rondom ons vale duinwanden, grijze valleijen, diepe kommen. De wind brokkelt het duin af en jaagt het zand landwaarts in. Het stuift neervallende oopen tot een breeden, blinkenden bergrug. De struiken zijn half begraven. Met moeite beklimmen wij dezen zandgletscher. De geheele oppervlakte schuift door den wind onder onze voeten weg. Eindelijk zijn wij boven. Daar huilt en brult de zee voor ons, — eenzaam, en tot in de verte met schuim bedekt. Het zand stuift ons in de oogen, — wij drukken den hoed in het gezigt. Landwaarts overal vale, spitse, zonderling afgebroken duintoppen. Een wilde graauwe lucht, waartusschen lange bleeke zonnestrallen. Over het duin zweeft een gele damp, veroorzaakt door het stuivende zand. Hier verheft zich het gemoed, en te midden van de grootheid der natuur vergeten wij de kleinheden des levens.

DE BOSSCHEN

VAN

KENNEMERLAND.

La végétation actuelle est la continuation, au travers de nombreux changements géologiques, géographiques et plus récemment historiques, des végétations antérieures.

ALPH. DE CANDOLLE.

Het wapen van Haarlem is sedert oude tijden vergezeld geweest van een ander wapenschild, voorstellende een doren boom van zilver op een zwart veld. — Van waar die boom? — Niemand weet het met zekerheid. De oudste schrijvers, die er van gewag maken, twijfelen en gissen. Is dit wapenschild een bewijs van Haarlems eigendomsregt op den Hout of andere houtgronden buiten de stad? dan zou dit uit de oorkonden moeten blijken. Is het een loutere fantazie; van waar dan het algemeen gebruik? Hoe dit zij, die geheimzinnige boom behaagt mij meer dan het zwaard en de sterren. Hij is wel dor, maar een dorre boom is geen doode boom; hij is integendeel het sprekendste beeld der altijd opbouwende natuur en ware voor Haarlem gepaster blazoen geweest, dan het vernielende zwaard. Nog ziet men op het stadhuis te Haarlem een groot tapijt, waarop de inneming van Damiate is voorgesteld, en welk tapijt dagteekent van het begin der 17e

eeuw. Het eerste schip, dat den keten aan stukken zeilt, draagt op zijn voorsten mast een groote banier met den boom van zilver in het zwarte veld.

De roemrijke daden, waardoor de Haarlemmers eenmaal het zwaard hebben verworven, zijn reeds met een mythisch duister omhuld; de boom echter is ons ook nu niet vreemd. Haarlems omstreken zijn nog voor een groot deel met houtgewas bedekt. — De geest, van wien het denkbeeld des booms is uitgegaan, was edeler dan de helden van Damiate. De boom heeft in waarheid het zwaard overwonnen; de Haarlemmers zouden wel doen het oude wapen in zijne eer te herstellen en hunne Damiaatjes voor altijd het zwijgen op te leggen.

Haarlem lag in overouden tijd midden in een groot woud; hetzelfde woud, dat zich van den eenen hoek van Holland tot den anderen uitstreckte. De herinnering aan dat woeste bosch is bij het volk geheel uitgestorven en schaars in de geschiedboeken te vinden. In de 10e eeuw zien wij den Haarlemmerhout reeds als een afzonderlijk bosch vermeld; in de 14e eeuw werden er nog wilde runderen en herten gevonden; maar het is zeker, dat de woud-oppervlakte, die toen Haralemmeholte genoemd werd, veel uitgestrekter was dan het park, dat thans de stad alleen ten zuiden begrenst. De namen Spaarnwoude, Houtrijk en Schoterbosch voor plaatsen, waar men nu niet dan kale weilanden ziet, bewijzen, dat Haarlem van alle zijden door bosschen omringd was.

Het Hollandsche woud was in oude tijden bekend onder de namen „Woud zonder genade,” Schaker- of Sakerbosch (*Nemus sacrum*) en Woud van de Merwede. Volgens den geschiedschrijver MERULA, was dit woud zoo dicht en woest, dat men van Sassenheim en Voorhout van den eenen boom op den anderen naar Haarlem had kunnen loopen. De talrijke plaatsnamen in Noord- en Zuid-Holland, die op „hout” of „woude” uitgaan, schoon er geen bosch meer gevonden wordt, bewijzen reeds genoeg, en er bestaat geen twijfel meer, dat de naam „Holland” van Holtland (Houtland) afkomstig is. Dit woud werd in het noorden bewoond door de West-Friezen of kleine Friezen en de

Kennemers, dappere volksstammen, die nooit geheel door de Romeinen en eerst zeer laat door de Franken zijn overwonnen.

Meer dan waarschijnlijk is het, dat dit groote woud zich in de eerste eeuwen onzer jaartelling ver ten westen heeft uitgestrekt, op de plaatsen, die nu door de duinen bedekt en door de zee verzwolgen zijn. — Onder de duinen, tot dicht bij het zeestrand, worden nu en dan dikke boomstronken opgegraven, en het aanspoelende zeewater draagt blijken genoeg, dat het over veenige, met allerlei plantaardige overblijfselen vermengde gronden is heen gegaan.

Het Schakerbosch bedekte toen geheel Holland en sloot zich ten oosten, door het Kreilerwoud, op de plaats, waar nu een gedeelte der Zuiderzee stroomt, aan de Friese wouden, ten zuiden aan de uitgestrekte bosschen van Gelderland, waarschijnlijk dezelfde, die door CAESAR als het bosch Baduhenna vermeld zijn.

Waarschijnlijk en in overeenstemming met de volks-overleveringen is het voormalig bestaan van een bijzonder heiligdom onzer voorvaderen, in het genoemde woud, nabij of in Haarlem, in de landstreek, oudtijds Kinheim of Kennemerland genoemd, en die zich uitstrekt van Hillegom tot bij Alkmaar. De plaats, waar dat heiligdom gelegen was, heette Bakenes; de eerste christenpredikers hebben het vernield of veranderd tot eene kerk. Vandaar, dat geen der oude geschiedschrijvers iets weet van de eerste stichting der Bakenesser kerk, maar allen overeenkomen, dat het de oudste kerk van Haarlem is.

De naam Bakenes is waarschijnlijk Noordsch of oud-Germaansch en staat welligt in verband met de ligging der plaats bij eene beek en op een landtong (nes). In later tijd heeft men „Bakenes” verkeerdelijk van „Bacchus” afgeleid. Men veronderstelde, dat daar een tempel van Bacchus moest gestaan hebben; de dikke stammen en wortels, die men uit den bodem opgroef, hield men voor overblijfsels van wijngaarden; de oude Haarlemmers heetten Bacchusdienaars, en rondom den tempel had een bosch gestaan van olmboomen, met wijnstokken omringd. De oud-

Haarlemsche familienamen Bakenes, Druivesteijn, van Wijngaerden, enz. werden tevens van dien tempel afgeleid.

De veronderstelling, dat de Romeinen hier eene vestiging zouden gehad hebben, maar vooral de plumpe voorstelling van Bacchus als den wijngod, hebben tot deze gevolgtrekkingen geleid. Het verhaal van onder den grond gevonden wortels en stammen van wijngaarden berust waarschijnlijk op het vinden van kienhout, overblijfsels van het oude woud, die men op vele plaatsen bij Haarlem, zelfs dicht aan zee heeft gevonden. — Dat de Romeinen het heiligdom een Bacchustempel genoemd hebben, kan waar geweest zijn, in zoover zij aan Bacchus een geheel andere voorstelling verbonden dan die van den god des wijns.

Er heerscht echter nog tegenwoordig bij het algemeen groote onkunde aangaande de godsdienst onzer voorvaderen, en deze onkunde is vooral het gevolg van de verkeerde voorstellingen der eerste christenen, die alle niet-christenen als diep rampzalige wezens, als halve dieren hebben afgemaald en alle overblijfselen hunner eeredienst zoo spoedig mogelijk vernietigden, en van de dichters, die de goden als tooneelpoppen lieten rondspringen, elke god op zijn eigen stokpaardje. — Naar mijne overtuiging was de godsdienst der oude volken eene min of meer zuivere natuurdienst, onder verschillende vormen en verschillende namen. Allen vereerden dezelfde magtige, alles beheerschende, ondoorgrondelijke natuur. Zoo was in sommige Grieksche steden Apollo geëerd, in andere Venus, in andere Bacchus. Zoo werd in het Noorden de altijd levenwekkende natuur in verschillende streken onder verschillende namen aanbeden. Odhin, Freyr, Frigga, Freyja, de Aarde, de Zon, zij waren wel verschillende personen bij de dichters, maar het volk kende slechts ééne eeredienst en aanbad slechts één wezen, dat onder een van deze namen bekend was. — Dit wezen schonk zegen en vruchtbaarheid en werd aanbeden als de beschermer in nood. De dichters hebben naderhand die verschillende voorstellingen van datzelfde wezen, die nationale en plaatselijke goden bijeen gebracht, hun verschillende eigenschap-

pen toegedicht en ze tot een soort van gezelschap vereenigd; vandaar het veelgodendom, dat wel in de poëzie, doch niet in de werkelijkheid als godsdienst kan bestaan hebben. Het volk bezat geene mythologische woordenboeken. Zijn godsdienst was eenvoudig en verschilde, behalve in den vorm, weinig van dat wat men tegenwoordig zijn godsdienst noemt. Zij berustte op niets anders dan op de zucht naar een lang en gelukkig leven.

Gaarne vereenig ik mij met de gissing, dat bij Haarlem in het groote woud een heiligdom geweest is van het hoogste wezen, dat onder den naam Aarde (bij Tacitus Herthus, Nerthus en Hertha) gediend werd, en dat evenzoo de zegenende natuur voorstelde als de Freyr der Noormannen, de Bacchus der Romeinen of de Dionysos der Grieken. Verdienstelijke schrijvers hebben beweerd, dat van die eeredienst van Moeder de Aarde of Hertha in het Kennemerwoud nog de namen Aardenhout en Hartjesdag zijn afgeleid, en vooral, dat het oude wapen van Haarlem, de boom, aan die eeredienst zijn ontstaan te danken heeft gehad.

Onze voorvaderen toch hadden een innig gevoel voor de schoonheden der natuur, en in de eeredienst der oude Germanen en Skandinaviërs hebben de boomen eene hoofdrol gespeeld. Overal waar een heiligdom was, bevond zich ook een ontzagwekkende overoude boom als heilig symbool der levenwekkende natuur. — Nog heden wijst men te Aurich in Oostfriesland den Opstalsboom, eene plaats, waar voormaals de onoverwinnelijke Friezen onder heilige, overoude eiken hunne volksvergaderingen hielden. — Wat is natuurlijker dan dat de boom bij alle volken van Noordsche en Germaansche afkomst een zinnebeeld werd voor de standaarden en wapenschilden. Denken wij slechts aan den heiligen Esch Yggdrasil uit de Noordsche godenleer.

De Hertha-dienst wordt door TACITUS aldus beschreven. „Op een eiland in den Oceaan vindt men een maagdelijk woud en daarin een met een kleed overdekten gewijden wagen. Alleenlijk de priester mag dien aanraken. Hij weet wanneer de godin onder het deksel gekomen is, en volgt haar, die door twee koeijen getrokken wordt, met

eerbied na. Dan heeft men vrolijke dagen en feesten, op alle plaatsen, die zij met haar bezoek verwaardigt. Men begint geen oorlog, grijpt geen wapenen, sluit alle geweer op en kent en mint slechts vrede en rust, totdat dezelfde priester de godin, nu verzadigd van het bijzijn der stervelingen, naar het woud terug brengt. Vervolgens worden wagen en kleederen, en zoo gij 't gelooven wilt, de godin zelve in een verborgen meer afgewasschen. De dienst wordt door slaven verrigt, welke het meer terstond inzwelgt. Vandaar een geheimzinnige schrik en heilige onbekendheid met dat, wat niemand ziet, dan in de schaduwen des doods" (*Tac. d. Mor. Germ.* 40).

Deze godin Hertha komt veel overeen met de Terrae Mater of Rhea Cybele der Romeinen, de Gaia of Gè der Grieken en de Isis der Ægyptenaren, de eigenlijke, ware volksgodinnen bij deze natiën. Bij de Romeinen werd de eeredienst van Rhea vermengd met die van Ceres, en ook bij de Grieken was Ceres (Dèmètèr) evenzeer de voorstelling der zegenende natuur.

Van de Hertha-dienst, die door Tacitus is beschreven, heeft men in den laatsten tijd overblijfsels in Noord-Duitschland en Denemarken gevonden. Men heeft vroeger zeer getwijfeld, of de beschrijving van Tacitus toepasselijk was op het eiland Rugen in de Oostzee of op een andere streek. Intusschen is het gebleken, dat er meerdere heiligdommen van eene moeder-godin bestaan hebben, en dat deze, onder verschillende namen, door geheel noordelijk Germanië en dus ook in ons land moet geëerd geweest zijn.

Ten tijde van VONDEL schijnt men het voormalige Hollandsche Woud ook Hartebosch genoemd te hebben. Ten minste onze dichter zingt in zijne „Batavische Broeders”:

Helt Hercules wert by d'oude Katten,
In 't groote Hartebosch geviert.

Het zou belangrijk zijn na te sporen, of deze naam ook door andere schrijvers vermeld is, daar alsdan welligt een nieuw licht over de Hertha-dienst in ons vaderland zou kunnen opgaan.

Naar mijne overtuiging bestond Haarlem reeds in de

eerste eeuwen der christelijke jaartelling als een dorp of eene vestiging in het woud bij het heiligdom op Bakenes, met den boom als een heilig teeken, welligt als het zinnebeeld der zegenende godheid, evenals de Irminsul der oude Saxers, — evenals de pijnboom bij de Romeinen aan Rhea geheiligd was. — De eerste christenzendingen vernietigden den boom als een gruwel des heidendoms, en de latere overheerschers van Kennemerland beschermden de nieuwe godsdienst en doemden alles wat aan de oude kon herinneren, tot eene eeuwige vergetelheid. De Hartjesdag werd tot een paardenmarkt vernederd, en welligt is toen de naam Mariënbosch gegeven aan een bosch, dat onmiddellijk aan den Aardenhout grenst, om het aandenken van Moeder Hertha van lieverlede op Moeder Maria over te brengen. Het wapenschild der heeren van Haarlem werd voortaan dat van de stad, maar ook zij moesten wijken voor magtiger gebieders, en zoo verkreeg Haarlem het zwaard met de sterren. Misschien zal eenmaal een verlichter nageslacht den ouden boom van Haralemmeholte in zijne eer herstellen.

Tegenwoordig liggen de met hout beplante gronden meerendeels ten westen van de stad en vormen een bijna onafgebroken breeden zoom, die de duinen van de vlakke weilanden scheidt en de oostelijke helling der duinen hier en daar bedekt. — Onder de voornaamste dier houtgronden noemen wij eerst ten zuiden der stad den Haarlemmerhout, de bosschen van Heemstede, Bennebroek en Hillegom; ten westen langs den duinkant de Vogelenzang, Leiduin, Mariënbosch, Boekenrode, Bentveld, den Aardenhout, Elswout, de buitenplaatsen onder Overveen en Bloemendaal, Saxenburg of het Bloemendaalsche bosch, het Neethof onder Santpoort, de Heerenduinen en de verdere duinboschjes; de Velser bosschen, en eindelijk ten oosten der stad de houtgronden onder Zuid-Schalkwijk, de overblijfsels der bosschen, die eenmaal den naam gaven aan het overoude dorp Spaarnwoude.

De meest woeste en oorspronkelijke houtgronden zijn die kleine aaneengeschakelde boschjes, meest uit berken bestaande, die wij hier en daar midden in de duinen aan-

treffen en die een eigenaardig schilderachtig karakter hebben. — Deze boschjes zijn echter betrekkelijk jong.

Verreweg het meerendeel der overige bosschen is of tot sieraad of tot nut aangelegd en draagt de kenteekenen van de gedurige zorg der menschen. Te vergeefs zal men daar de wilde wanorde zoeken, die een oorspronkelijk woud indrukwekkend maakt. — Dat echter zulk een woud eenmaal diezelfde gronden bedekte, daarvoor bestaan krachtiger bewijzen dan de geschiedboeken geven kunnen, daarvoor hebben wij slechts een blik te slaan in het boek der natuur.

Zooals het gaat met de huizen, gaat het ook met de boomen. — Eeuwen lang kan eene stad bestaan, maar de huizen veranderen onophoudelijk, en zelden ziet men er, die ouder zijn dan drie honderd jaren. — Zoo blijven ook de bosschen op dezelfde plaats, maar ondergaan toch eene volkomene verandering. Boomen van 300 jaar zijn zeldzaamheden, en wanneer bovendien de menschelijke kunst is werkzaam geweest tot verandering der wegen en paden, is er schijnbaar bijna niets overgebleven, dat ons aan de vroegere physionomie herinnert.

Maar gelijk in eene stad, bij de gedurige veranderingen, die hare gebouwen ondergaan, de sporen van den ouden volksgeest nimmer geheel verdwijnen, en uit opschriften, gevels en uithangborden zichtbaar zijn, zoo lezen wij ook opschriften in onze bosschen, die ons bewijzen, dat de grootste menschelijke kunst nimmer de natuur geheel kan overheerschen. De mensch moge de bosschen uitroeijen, ze geheel op nieuw aanleggen; hij moge van oost en west nieuwe boomsoorten en planten overbrengen; de natuur is onoverwinnelijk, ja zij stelt hem zelfs de wet. Wat haar past neemt zij aan, wat niet met haar wil overeenkomt, zal vroeg of laat te niet gaan. Het schrift der natuur is onvergankelijk; de mensch wischt het uit en schrijft er zijne woorden overheen; maar langzamerhand verbleekt zijne inkt, en komen de oude letters weder te voorschijn. — Zoo is het in de bosschen. — Overal kan men het oorspronkelijk karakter herkennen, en merkwaardig is het, dat over eene zoo kleine oppervlakte als de omstreken van Haarlem dit karakter bijna in elk der ge-

noemde bosschen verschilt. Laat ons hier en daar rondwalen en opmerken, hoe de natuur, schoon oogenschijnlijk onderdrukt, hare vrijheid overal weet te handhaven.

De Haarlemmerhout is sedert drie eeuwen niet meer dan een park, vroeger in den mathematischen stijl, sedert bijna 40 jaren in den Engelschen stijl aangelegd. Hij heeft al de deugden en gebreken der Engelsche parken: die eigenaardige gedwongene natuurlijkheid; evenwijdig begrensde paden, die door hunne kronkeling een schijn van vrijheid vertoonen en meest door eentoonig eikenhakhout zijn begrensd; afgestoken kanten, geharkte lanen, — Hollandsche zindelijkheid. Nergens een omgevallen boom of een geknotte stomp; overal iets betamelijk-fatsoenlijks, — eene vormelijkheid van denzelfden aard als die, welke de gewone conversatie soms zoo vervelend maakt.

Evenmin als wij ooit uit die uiterlijkheden de menschen zullen leeren kennen, evenmin leeren wij uit die geharkte slingerpaadjes iets van het karakter van een bosch. Duzende Haarlemmers wandelen jaar uit jaar in door hun Hout, en hoevelen zijn er, die dat kleine, slechts 50 bunders beslaande plekje wezenlijk kennen? Wie daarvan iets wil leeren kennen, moet met ons buiten de paden gaan. Hij zal zien, dat datgene, waardoor het bosch wezenlijk bekoort, daarin niet met opzet door den mensch gebragt, maar uit de natuur zelve ontstaan is. — Daar zal hij zien, dat, gelijk het oude Hollandsche volkskarakter nog altijd in den boezem der natie sluimert, zoo ook het oude Hollandsche woud overal van onder de gekunstelde natuur van later tijden te voorschijn komt. — Wil dat zeggen, dat wij eenmaal betere tijden te wachten hebben, waarin natuur en beschaving, wetenschap en leven elkander eindelijk zullen verstaan?

Meer dan zes eeuwen achtereen is de Haarlemmerhout gedurig veranderd, verwoest, gewijzigd, ingekrompen, uitgebreid. — Gedurende het beleg van Haarlem onder JACOBA VAN BELJEREN, in 1426, is het geheele bosch waarschijnlijk omgehakt, en eenige jaren daarna met nieuwe boomen beplant. — Weinig minder zal de schade geweest zijn, die in 1573 de Spanjaarden in den Hout hebben

aangerigt. — Bij de Spanjaardslaan lag het zoogenoemde Spanjaardsveld, later het Hobbele Bobbele veld genoemd, dat eerst in 1706 met boomen is beplant. — In 1755 is een gedeelte van den Nieuwen Hout aangelegd op een veld, naar de zijde van het Spaarne gelegen, en het Kaatsveld genoemd. De zoogenoemde Paviljoenstuin is eerst bij den bouw van het tegenwoordige Paviljoen, in het laatst der vorige eeuw, geplant, en was vroeger een speelveld, de Baan genoemd. In 1828 eindelijk zijn de oude regte lanen van den Ouden Hout voor een gedeelte opgeruimd, en is het bosch naar een geheel nieuw plan met slingerpaden aangelegd. — De overblijfsels der oude lanen zijn nog zeer goed zichtbaar.

De Haarlemmerhout is dus een lapwerk in den geest van den hoed van GELLERT. — Aan de noordzijde ligt de oude tuin van het Paviljoen, met vele buitenlandsche boomen, en daarachter de zoogenoemde nieuwe Hout, een stuk, dat bij den bouw van het Paviljoen geheel veranderd en later gedeeltelijk tot hertenkamp aangelegd is; aan de westzijde ligt de zoogenoemde Oude Hout, en aan de uiterste westelijke grens langs den straatweg een plantsoen, dat klaarblijkelijk van later dagteekening is.

Juist door die afwisseling, die dooreenmenging van oud en nieuw, van natuur en kunst, thans na een veertigjarige rust eenigzins tot een geheel zamengegroeid, is de indruk van den Haarlemmerhout vrolijk en landelijk. — Zelfs de Spanjaardslaan, hoe statig en indrukwekkend, is niet somber, omdat zij onmiddellijk aan een open weiland en druk bezochte zijwegen grenst. — Ik ken maar twee sombere plekjes in den Hout: het eene is dat, waar wansmaak de uitvinding der boekdrukkunst heeft willen vereeren, het andere is daar, waar aan de oostzijde de Kleine Houtweg in den Hout uitkomt. — Hooge bemoste lindenboomen, een oude muur met het jaartal 1641, een oude-vrouwenhofje in een zonderlingen stijl, die eenigzins aan Parijs in de middeleeuwen doet denken; verder een boerderij met een erf en een mesthoop; aan de overzijde een onafzienbaar lang zijpad, waar langs magere eikenboschjes, wier bodem bezaaid is met potscherven, vuilnis, oude

lederen, vilten en platgetrapte blikken voorwerpen, en daar tusschen geen gras, maar grasachtige donkergroene spiertjes, eene soort van ruijen (*Allium vineale* L.), die jaar uit jaar in vergeefsche pogingen aanwenden om te bloeijen; dat alles gestoffeerd met een paar dozijn gewone kippen, ziedaar de oostelijke intrede in den beroemden Haarlemmerhout.

Langzamerhand komt daar echter verbetering. Een prachtig landhuis is er verrezen, en hartelijk hoop ik, dat ook het oude-vrouwenhofje en de boerderij eenmaal voor dergelijke landhuizen zullen plaats maken. Er is een tijd geweest dat men de buitenplaatsen sloopte en tot teelland maakte. — Gelukkig is dat niet meer zoo. — De Nederlander is wereldburger. Hier moet zijne woning zijn, zijn akker is de geheele aarde. — Een rijke akker voorwaar, — daarom zij ook de woning rijk.

Geheel anders is de intrede aan de westzijde, langs den Dreef, waar vier breede, luchtige, wel wat winderige lanen een prachtigen toegang geven en uitloopen op een vierkant lommerrijk plein. Ter regterzijde liggen buitenverblijven en logementen, daarover de lagchende hertenkamp met zijn groen, golvend terrein en modelboomen, en voor ons de societeit Trouw moet Blijken. — Dit alles vormt een geheel, dat de Haarlemmers gerustelijk hunne Champs Elysées mogen noemen en waarom geheel Nederland Haarlem meer benijdt dan om het zwaard of de Damiaatjes . . . ja zelfs om LAURENS COSTER!

Wanneer wij regts van de societeit eene zijlaan inslaan, hebben wij aan onze regterhand een fraai grasperk, aan eene zijde omringd door eenige buitenplaatsen, en links een golvenden, heuvelachtigen, door zware boomen beschaduwden grond. Vele slingerpaden loopen over die groen bemoste bergjes op en neer. Volgen wij zulk een pad, dan zien wij den grond overal meer of minder ongelijk; somtijds zijn het breede bergrugjes, dan weder holle weegjes in miniatuur, tot wij ten laatste over een vrij breedden heuvel in de Spanjaardslaan afdalen. Bijna de geheele Hout, met uitzondering van de nieuwere gedeelten, heeft zulk een ongelijk en golvend terrein. Op sommige plaatsen is die golving door kunstmatigen aanleg

verkregen, maar vele van die heuveltjes vertoonen toch alle kenmerken, die de binnenduinen eigen zijn, kenmerken, die wij in alle bosschen ten zuiden en westen van Haarlem aantreffen en die bewijzen, dat zich eene reeks binnenduinen onafgebroken van Sassenheim tot ver boven Haarlem uitstreckte en dat Haarlem op een vrij hoog punt dezer binnenduinen is gebouwd. Het bewijs, dat vele dezer kleine hoogten oorspronkelijk binnenduinen zijn, vinden wij in de planten, die daarop groeijen. — Niet overal toch groeijen dezelfde planten in den Hout, en men kan zelfs min of meer naauwkeurig zekere streken van verschillenden plantengroei onderscheiden. Aan de planten kunnen wij zien, dat de zoogenoemde Nieuwe Hout de meeste veranderingen heeft ondergaan; maar aan de planten vooral ook herkennen wij de oudste, eerwaardigste en oorspronkelijkste plekjes in den Ouden Hout.

Niet ver van het gewoel der menigte, die gewoonlijk niet verder komt dan op de dreef en het voorplein, ligt een klein, overoud boschje; de beuken in dat boschje zijn mager, heesterachtig, maar toch zeer oud; de bodem is eenigzins golvend; in het midden groeijen wilde braambessen-struiken (*Rubus fruticosus* L.), die het boschje winter en zomer met hun onverwelkbaar groen versieren. — Vooraan, dicht bij het voetpad, groeit in dit boschje de blaauwe hyacinth (*Endymion nutans* DUM.), eene plant, die in Nederland meer en meer uitsterft en alleen op woeste plaatsen in bosschen te vinden is. — Hier is het eenige plekje, waar zij in den Hout voorkomt en reeds voor meer dan honderd jaren voorkwam. Toen waren er echter meer plaatsen in den Hout waar zij groeide. Dieper in het boschje, achter den hyacinth, verschuilen zich eenige lelietjes der dalen (*Convallaria Majalis* L.), die in den Hout slechts op twee plaatsen gevonden worden, en wilde aardbeziën (*Fragaria vesca* L.), die ook tot de zeldzame planten van den Hout behooren. — Dit boschje voorbijgaande, komen wij aan een golvend grasperk met zware beuken en eiken, waar, meer dan in eenig ander gedeelte van den Hout, het fraaije grijze lappenmos (*Peltigera canina*) groeit. Voor ons staat een groep van drie prach-

tige eiken, die ik de eiken van RUYSDAAL noem, omdat ik hun beeld telkens in de eiken van dien grooten meester terug vind. — Op het gras of in het jonge hout zien wij hier en daar het purper huislook (*Sedum purpurascens* KOCH) en den bremstruik (*Sarothamnus vulgaris* WIMM.), met zijne talrijk goudgele vlinderbloemen; alleen op enkele meest heuvelachtige plaatsen van den Hout te vinden. Op een ander grasperk vinden wij de groote blaauwe bloemaren van het senegroen (*Ajuga reptans* L.), in elke Hollandsche duinwildernis zeer algemeen, en op een der hoogste en breedste heuveltjes, onder de zware beuken, in groote menigte de wit-rooskleurige bevallige bloempjes der boschanemone (*Anemone nemorosa* L.). Beide soorten komen in den Hout slechts op twee plaatsen in eenige hoeveelheid voor.

Achter de eiken van RUYSDAAL staat een boschje met zeer oude boomen, waaronder ook twee stokoude hazelaars (*Corylus Avellana* L.), zoover ik weet, de eenige in den Hout. — Deze hazelaars kunnen zeer wel behoord hebben tot de boomen, die eenmaal hier eene oorspronkelijke wildernis vormden. Alle jaren bloeijen zij nog, maar vruchten heb ik er nooit aan gezien. Ook de vogelkers (*Prunus Padus* L.) groeit hier met hare groote bladeren en sierlijke witte, overhangende bloemtrossen.

Een eigenaardige plant van den Ouden Hout is ook het klimop, dat hier en daar de heuveltjes en gedeeltelijk ook enkele boomen bekleedt, doch niet algemeen is, en onder de kryptogamen het vrouwen-haarmos (*Polytrichum formosum* HEDW.), dat sommige grasperken met donker-groene fluweelachtige plekken tooit.

Aan het einde van den Hout, bij de Spanjaardslaan, is eene eenigzins diep liggende grasvlakte. Daar groeijen enkele exemplaren van het St. Janskruid (*Hypericum perforatum* L.), met zijne gele bloemen en talrijke meeldraadjes, zeer algemeen in de bosschen aan den duinkant, doch in den Hout alleen als een overblijfsel uit het oude bosch te vinden. Talrijker in exemplaren groeit daarnevens de knollige steenbreek (*Saxifraga granulata* L.), een bewoonster der woeste woudstreken en een der fraaiste plantjes, die in het voorjaar bloeijen. — Haar bloemen zijn groot,

wit, in den Hout altijd gevuld, en aan haar wortel vindt men kleine knolletjes. Deze plant groeit in Haarlems omstreken zelfs nergens elders dan in den Hout, en hier op drie plaatsen, dezelfde, waar zij in de vorige eeuw ook reeds gevonden is. Zij draagt ook den eigenaardigen naam van Haarlems klokkenspel.

Wij zijn nu onder de prachtige linden van de Spanjaardslaan. Of deze laan onmiddellijk na het vertrek der Spanjaarden of honderd jaren later geplant is, durf ik niet beslissen. Zeker is het, dat zich vroeger van de Spanjaardslaan tot den Achthoek (het tegenwoordige Monument) een veld uitstreckte, dat later in 1706 met hout beplant is. Op een kaartje van den Hout met het jaartal 1635 vindt men geen Spanjaardslaan.

De lindeboom wordt, even als de beuk, voor geen oorspronkelijk Hollander gehouden, en toch wordt in oude volksliederen, zooals in „het daget uyt den Oosten”, van dien boom gewag gemaakt:

- » Waar wilt gij mij dan voeren,
- » Stout ruiter wel gemoed?
- » Al onder den lindeboom groene,
- » Mijn lief mijn waardste goed.”

De linde is een boom, die overal den mensch vergezelt, een huisboom, — een goede engel bij al de doornen en distelen, die op merkwaardige wijs overal opkomen, waar zich de mensch nederzet.

Wij steken de Spanjaardslaan dwars over en ontmoeten op dezen weg nog een enkele *Ajuga reptans*, nevens de zacht groene kleine blaadjes en sterachtige witte bloempjes der *Moehringia trinervia* CLAIRV., die talrijk is aan den duinkant, doch in den Hout weinig voorkomt. Aan de overzijde is de uiterste zuidelijke rand van het bosch, waar het grenst aan een vlak weiland. Die rand heeft een heuveligen of golvenden grond en verschilt daardoor van de vlakke Spanjaardslaan en het weiland; de boomen en planten vertoonen nog grooter verscheidenheid en oorspronkelijkheid dan in het gedeelte, dat wij hebben doorloopen. Deze rand is, mijns inziens, een der oudste en

merkwaardigste gedeelten van den Hout; zoowel door het terrein als door de boomen en bloemen, herinnert die plek aan de meest woeste streken der bosschen langs de duinhelling.

Allerlei boomen staan hier door elkander. Zeer oude abeelen verheffen hun dikken, zuilachtigen, schitterend witten stam in de blaauwe lucht; behalve de vogelkers groeijen hier ook de kurk-iep, de meidoorn (*Crataegus monogyna* JACQ.), de papenmuts (*Evonymus europaeus* L.) met hare rozeroode vruchtjes, en een enkele sneeuwbal (*Viburnum Opulus* L.); deze drie zijn aan den duinkant zeer algemeen.

Niet minder merkwaardig zijn de planten, die onder deze boomen groeijen. Wederom zien wij hier de boschanemone, het lelietje der dalen, het klimop; maar ook andere planten, die nergens anders in den Hout voorkomen. — Hier groeit het water-helmkruid (*Scrophularia Ehrhartii* STEVEN), het welriekend viooltje (*Viola odorata* L.), de maagdepalm (*Vinca minor* L.), een in ons land zeldzame boschplant, het daslook (*Allium ursinum* L.) met zijn groote witte, sterachtige bloemen en breede lichtgroene bladeren. De maagdepalm groeit om Haarlem nergens anders in het wild, het daslook alleen hier, op de hofstede Duinvliet en bij den bouwval van Brederode. — Ook het wormkruid (*Tanacetum vulgare* L.) groeit om Haarlem alleen hier en bij den bouwval van het Huis ter Kleef.

Aan den rand van het bosch, naar het weiland, groeit de boksbaard (*Tragopogon pratense* L.), een hooge plant, door hare houding, wortel, bladeren en gele bloemen veel op de schorseneelplanten gelijkend. — Deze plant is talrijk aan de randen van het genoemde weiland, maar komt elders in den Hout niet voor. In de duinen, vooral in de duinvlakten achter de Vogelenzang, is zij vrij algemeen.

Wanneer wij het boschje aan de oostzijde uitgaan en den weg oversteken, zien wij aan onze rechterhand een kronkelend water, dat de grens vormt tusschen den Hout en de omliggende weilanden. Aan dit water groeijen elzen en ook een wilg (*Salix aurita* L.), die in het vroege voorjaar zijne naar citroenen riekende bloemen vóór alle andere bloemen doet ontluiken. Deze wilg is in de duinbosschen zeer talrijk en een echt burger van de Hollandsche wil-

dernis. In den Hout is hij zeldzaam, maar zijn groeiplaats aan het genoemde water doet ons veronderstellen, dat wij in hem een overblijfsel aanschouwen van den ouden wilden Hout. In dat water toch groeijen vele planten, die in de omringende slooten ontbreken en in de duinstreken veel talrijker voorkomen. Noemen wij slechts de waterviolieren (*Hottonia palustris* L.), die door haar hooge bloemstengen en kransvormende, in verdiepingen geplaatste, violet-roozeroode of witachtige bloemen, in Mei en Junij de aandacht der voorbijgangers trekken. Verder vinden wij in dit slootje of beekje eenige waterranonkels (*Batrachium divaricatum* SCHRANK) met hun fijn verdeeld loof en bevallige witte bloempjes, en den haarsteng (*Callitriche stagnalis* SCOP.), kenbaar aan de kleine, drijvende, lichtgroene bladrozetjes. — Aan den waterkant groeit hier het fraai gepluimde oever-rietgras (*Carex riparia* L.), dat elders in den Hout niet meer gevonden wordt. — Wanneer wij den loop van dit watertje volgen, komen wij eindelijk weder aan den Kleinen Houtweg.

Wij hebben tot nu alleen de zeldzaamste planten van den Hout beschouwd, in zoover deze, in verband met het golvend terrein, waarop zij groeijen, kunnen geacht worden overblijfsels te zijn van de oude wildernis. Zooals de plekjes zijn, die wij nu bezocht hebben, zoo was vroeger het geheele bosch, maar zoo zijn ook nog de bosschen aan den duinkant. — Toch niet geheel. — De wildernis, die vroeger het terrein van den Hout bedekte, verschilde in karakter van de wildernissen aan den duinkant; ook de Hout bezat zijn eigenaardige planten, die ginds niet of niet zoo algemeen groeijen en die thans nog den aanblik van dit bosch kenmerken. — Wij komen daarop later terug.

Reeds voor meer dan 600 jaren bestond er een zekere afscheiding van den Hout met de bosschen ten zuiden daarvan gelegen. Die afscheiding was ten deele gekenmerkt door gebouwen, waaronder vooral moet genoemd worden het zoogenoemde „Kraaijennest,” het kasteel van GERRIT VAN KRAYENHORST, een aangeling van GERARD VAN VELSEN, en het Bernarditenklooster, dat in de 15de eeuw gestaan heeft op de plaats, waar voor korte jaren

nog de half gesloopte hofstede het Klooster gevonden werd. — Zoowel hier, als op het weiland ten westen van den Hout en de daaraan grenzende buitenplaatsen, is de grond min of meer ongelijk en golvend; — een eigenschap, die zich verder naar het zuiden op de hofsteden Berkenrode, Groenendaal en de Hartenkamp steeds in sterker mate openbaart; — op beide laatstgenoemde plaatsen zijn zelfs vrij hooge binnenduinen. De afstand van deze binnenduinen van de zeeduinen bedraagt ongeveer $\frac{1}{2}$ uur gaans; het tusschenliggend terrein is vlak, laag, zandig of veenig weiland. — De weilanden tusschen Haarlem en Heemstede zijn voor een groot deel afgezande duingronden.

Tot de oudste en oorspronkelijkste plekjes rondom Haarlem behoort de hofstede Berkenrode. De eigendom van dit goed is door graaf FLORIS V in 1284 gegeven aan JAN VAN HAARLEM, die dus de eerste heer van Berkenrode was; een naburige buitenplaats draagt nog den naam van Knapenburg, omdat daar het verblijf was van de schildknepen der heeren van Berkenrode. Sedert dien tijd is het bosch of liever park niet van bestemming veranderd geweest; wij vermoeden dus hier met regt eenige planten, die tot de kennis van Hollands vroegere woudflora bijdragen. — Dit vermoeden wordt niet teleurgesteld. — Ook hier vinden wij de wilde hyacinth, de bosch-anemone, het welriekende viooltje, het senegroen, maar bovendien nog andere planten, die niet in den Hout groeijen, en wel het sneeuwkllokje (*Galanthus nivalis* L.), dat, evenals de wilde hyacinth in het lage hout zeer menigvuldig is, de arons-kelk (*Arum maculatum* L.) met zijn donkergroene, pijlvormige bladeren, het gierstgras (*Milium effusum* L.) met zijn hooge teedere stengels en uitgespreide bloempluimen, en vooral het stevenskruid (*Circaea lutetiana* L.), een plant, die met haar kleine witte bloemtrosjes wel niet zeer in het oog loopt, maar merkwaardig is, omdat zij vroeger als tooverkruid beroemd is geweest en om Haarlem alleen op Berkenrode gevonden wordt. De arons-kelk groeit ook op andere plaatsen in den omtrek, het gierstgras alleen hier en in het Bloemendaalsche Bosch, het sneeuwkllokje ook op enkele plaatsen aan den duinkant. —

De grond in het Berkenrodesche bosch is lager en vochtiger dan de Hout; het komt meer overeen met het Haagsche Bosch, en ook de planten beantwoorden aan die overeenkomst. De *Arum maculatum*, *Milium effusum* en *Circaea lutetiana* zijn ook in het Haagsche Bosch, doch niet in den Hout gevonden. — Zoo staan de planten steeds in nauwe betrekking tot den bodem. — Behalve de genoemde planten, vindt men op Berkenrode nog de vrij zeldzame spelingen van de *Ajuga reptans* en *Viola odorata* met witte bloemen.

Veel overeenkomst met Berkenrode heeft ook de door LINNAEUS beroemd geworden Hartenkamp, die een half uur gaans verder in dezelfde streek gelegen is. — De overplaats van de Hartenkamp vormt met het liefelijk Groenendaal en Boschbeek een prachtige, bijna onafgebroken reeks binnenduinen en duintjes, die zich ten zuiden aansluiten aan de weelderig begroeide hoogten van Hillegom en Lisse. Daar eindigt de heuvelstreek om allens plaats te maken voor eentoonige weilanden. De bouwvallen van Teylingen en van Brederode wijzen de zuidelijke en noordelijke grenspunten aan van het paradijs van Holland, dat Haarlem tot middenpunt heeft.

Wij verlaten den Hout zuidwaarts, en slaan digt bij het dorp Heemstede een voetpad in, dat regts van den straatweg een weiland doorkruist. De bodem van dat weiland is golvend en ongelijk; er staan eenige schilderachtige groepjes met dennen, en voor ons verheft zich een hoogte, geheel met dennen begroeid. Hier ligt Groenendaal, gekenmerkt door zijn rijkdom aan dennen. Overoude beuken, eiken en abeelen zijn hier mede niet zeldzaam. Op sommige der hoogste punten is de natuur woest en oorspronkelijk. De dennen staan of als hooge zuilen in groepjes, of ongeregeld door elkander en vormen donkere partijen; aan den voet dier dennen zien wij braamstruiken en wilde kamperfoelie; de grond is met welige en hooge mossen bedekt, waaronder het driekantig en het glanzend dekmos (*Hylocomium triquetrum* SCH. en *H. splendens* SCH.), twee der prachtigste mossen van ons land, die in den Hout zeer zeldzaam zijn. — Diep in de laagte ligt

een vijver, langs welken de grond als bezaaid is met violette en rooskleurige, welriekende bloemen, de Hollandsche standelkruiden (*Orchideën*), vroeger zeer algemeen in onze drassige streken, thans meer en meer schaars te vinden. Vooral de violette (*Orchis latifolia* L.) vormt hier zeer krachtige planten, en van het veel zeldzamer gevlekte standelkruid (*O. maculata* L.) vinden wij enkele exemplaren in het gras langs den vijverrand. In groot aantal vindt men daar ook het sierlijke, minder stijve moeras-nieskruid (*Epipactis palustris* CRANTZ) met wit roos-kleurige bloempjes en ook het kleine, groenbloeiende tweeblad (*Herminium Monorchis* R. BR.). — Op de helling van den oever zien wij verder het kleine duizendguldenkruid (*Erythraea Centaurium* PERS.) met zijn talrijke rooskleurige bloempjes; dicht bij het water de rondbladige wederik (*Lysimachia nummularia* L.) met hare ronde bladeren, kruipende stengels en gele bloemen, en eindelijk, nagenoeg in het water, het moeras-zoutgras (*Triglochin palustre* L.), een van die onaanzienlijke, groenachtig bloeiende planten, die men niet opmerkt als men ze niet kent. — Al deze bloemen zag ik aan de oevers van den vijver bijeen, op een schoonen dag in de maand Junij, terwijl midden op het watervlak de groote ronde bladen en witte bloemen der waterlelie prijkten.

Op Groenendaal groeit ook de zeldzame, witbloeiende *Holosteum umbellatum* L., die om Haarlem alleen bij Bloemendaal en hier gevonden is.

Al deze planten zijn oorspronkelijk en eenmaal in het oude Hollandsche bosch algemeen geweest. — Hier was het middenpunt, de overgang van de hoogere zandgronden tot de drassige veenen. — Het duizendguldenkruid vertegenwoordigt de eerste, het zoutgras de laatste gronden.

Ook aan eigenaardige kryptogamen is Groenendaal rijk. — De meest in het oog loopende daarvan zijn in het najaar de aardsterren (*Geaster rufescens* FR.), de fraaije oranjegele *Peziza aurantia* FL. DAN., die als groote omgekrulde ooren tusschen het mos te voorschijn komt, en het *Hydnum auriscalpium* L., een donkerkleurige kleine zwam, die voornamelijk op afgevalen dennenappels groeit.

Er is een steile hoogte, waar men onder hoogte dennen het uitzicht heeft over uitgestrekte boschjes. In de schaduw der dennen gezeten, ziet men in het voorjaar de jonge wilgenboompjes in hun eerste groen als zachte wolkjes tusschen het dorre eikenhout; hun gele bloemen verspreiden een opwekkenden geur; de heldere zandgrond en het groene mos — dat alles draagt geenszins een verheven, ernstig karakter; meer dat van vrijheid en kinderlijke genieting.

Ter zijde van den vijver ligt een hooge heuvel met een sierlijken belvédère, van waar men den geheelen omtrek kan overzien. — Die heuvel is door menschelijke kunst opgehoogd, en langs een breed en effen voetpad kan men hem opklimmen. Van den top zien wij overal bosschen; de groote kerk van Haarlem en de torens der omliggende dorpen rijzen als tusschen het geboomte omhoog, en wij denken weder aan het oude Haarlemsche wapen. Op den Belvédère is ook een wapen uitgehouwen, het wapen der familie HOPE, met het onderschrift: *at spes non fracta* (De hoop nogtans is niet vervlogen). — Er is adel in die spreuk. — Zij is de spreuk der natuur, wanneer menschelijke wansmaak haar geweld aandoet. Zij is de beste leus voor ons allen in den strijd des levens, en zelfs, als „*Vicit Vim Virtus*” ons niet meer redden kan, zeggen wij nog: „*at spes non fracta.*”

Ongeveer een half uur ten westen aan den duinkant ligt de Vogelenzang, waar graaf FLORIS V, volgens de oude kronijk, „statelyk met heeren en riddersen, vrouwen en jonkvrouwen plagt te hoveren.” — De Vogelenzang is merkwaardig door zijn prachtige boomen, vooral beuken, waarvan sommige hun lage, dikke takken over een oppervlakte van meer dan honderd voet in het rond uitspreiden. Groote grasperken, hier en daar met boomgroepen begroeid, kenmerken dit oord, en de bemoste met klimop bedekte oude stammen, de belommerde vijvertjes en de overblijfsels van oude lindenlanen herinneren nog aan den ouden tijd. In September groeit hier de zeldzame satans-pijpzwam (*Boletus Satanas* LENZ). — De dikke steel en het onderste gedeelte van den hoed zijn gloeiend rood;

de bovenste oppervlakte van den hoed is zilverwit. Deze paddestoel is zijn naam waardig: schoon en zeer vergiftig. In paddestoelen van verbazenden omvang (vooral Boletus-soorten) doet de Vogelenzang niet onder voor den Haarlemmerhout. De geheele aanblik herinnert ook hier en daar aan het Haagsche Bosch: — iets koude en statig-officiëels mengt zich aan het meer vrolijke, landelijke. Ongetwijfeld zijn het Haagsche Bosch en de Vogelenzang eenmaal een onafgebroken bosch geweest.

Zandiger en woester zijn de onmiddellijk aan de Vogelenzang grenzende plaatsen Woestduin en Leiduin. Daar vinden wij grooter vakken met jong hout, minder zware boomen en meer lagchende open eikenlanen, en hoe meer wij van het oude Manpad noordwaarts gaan, hoe zonniger, duinachtiger, warmer van toon het landschap wordt. — Op het weiland vóór Woestduin en ook in de bosschen aldaar groeit de Narcis (*Narcissus Pseudo-Narcissus* L.) in breede, hooge bosjes, en geeft zeer vroeg in het voorjaar haar groote gele, trompetvormige bloemen. De hier groeiende exemplaren zijn waarschijnlijk overblijfselen uit een laan of tuin, die voorheen op deze plaats gevonden werd. — Maar hetzij zij verwilderd zijn of niet, hun veeljarige welige groei zegt ons genoeg en doet ons hen aanmerken als genaturaliseerd.

De boschjes van Leiduin, Mariënbosch, Boekenrode en Bentveld zijn als 't ware overgangen van het Hollandsche Bosch tot den plantengroei der duinen. Het aantal planten neemt toe, en de boschplanten vermengen zich meer en meer met de kinderen der duinflora. — De grond is ongelijk, heuvelachtig. Tusschen de groene eiken verheffen zich hier en daar de donkere dennen. Beuken zijn zeldzamer. Slechts op Boekenrode en achter deze plaats ziet men beuken. De dennenlanen loopen schilderachtig door het jonge hout. Onder de dennen groeijen talrijke mossorten met haar fluweelachtig groen, en daartusschen de bleeke, bijna blaauwgroene levermossen (*Radula complanata* DUM.), die hier groote lichte plekken vormen. — Uren lang dwalen wij door deze aaneengeschakelde boschjes; nu eens komen wij aan opene plaatsen, waar aardap-

pelen geteeld worden en waar de witte ganzebloem (*Chrysanthemum Leucanthemum* L.) en de klaproos (*Papaver Rhoeas* L.) in helder wit en gloeiend rood schitteren. Nederiger, maar zeldzamer is de kleine, kleverige, vaalgeelbloeiende nacht-silene (*Silene noctiflora* L.), die langs de walletjes der aardappelvelden groeit, en in het vroege voorjaar is deze streek merkwaardig door het verbazend aantal gele sleutelbloemen (*Primula acaulis* JACQ.), die bij duizenden de slootkanten en walletjes bedekken. In de boschjes van Bentveld is dit bleekgeel gemengd met het violetblauw van het boschvioltje (*Viola sylvatica* FR.). Die beide zachte en harmonische kleuren, tot een tapijt ineengeweven en beschaduwd door het zachte lentegroen, geven aan deze boschjes een eigenaardig vriendelijk karakter.

Op andere plekjes heerscht in het voorjaar het fraaije blauw der *Ajuga reptans*, die hier in talrijke troepjes onder het hout en langs de paden groeit. — Orchideën vindt men hier zelden, behalve alleen de *Listera ovata* R. BR., die met hare groote ronde bladeren en groene bloem-aar veel op grazige plaatsen gevonden wordt.

De naam Mariënbosch is zeer oud. In de eerste christelijke tijden moet daar een klooster hebben gestaan met uitgebreide bezittingen, misschien wel kort nadat de heidensche eeredienst in Kennemerland door den Deenschen vorst RORUK was uitgeroeid. Nog wijst men op de plaats een groote steenen zerk als overblijfsel van dat klooster aan.

De overlevering van dit klooster maakt die aangaande den Aardenhout, als heilig bosch in den heidenschen tijd, waarschijnlijker. — Welligt staat ook de oude naam Suihardeshaghe (thans Hillegom) met een voormalig heiligdom van Hertha in deze streken, in verband.

In den Aardenhout vormt de slingerende duizendknoop (*Polygonum Convolvulus* L. en *P. Dumetorum* L.) lange, teedere slingers tusschen de takken der jonge eiken, en zien wij op de helderste plaatsen de bloedroode zuring (*Rumex sanguineus* L.) met haar booge bloemstelen en kleine roode, kranswijs geplaatste bloemen. De gamander (*Teucrium Scorodonia* L.) met haar geelgroene bloemtrossen,

is hier eene kenmerkende plant. — Hier groeit ook het kleinste gras uit Haarlems omstreken, de kleinste haver (*Avena praecox* P. B.), een plantje van niet meer dan 3 tot 5 duim hoogte, dat dus weinig toon geeft aan het landschap. Sprekender zijn de wiegelende zilveren pluimen van het zachtharig havergras (*Avena pubescens* L.), dat in de half beschaduwde laantjes menigvuldig voorkomt. Hier is deze plant ongeveer $\frac{1}{2}$ el hoog, en staan de witbehaarde bloemaartjes in lange breede pluimen; in eenige duinvalleijen achter Overveen zijn de halmen korter, dikker, de bloemen meer rood gekleurd, de pluimen minder breed en los, maar opeengedrongen als aren; daar gelijkt het gras veel op de helm (*Psamma arenaria* R. S.), hier is het lossier en bevalliger, terwijl de planten, die op het Haarlemsche Bolwerk, onder popels aan den waterkant groeijen, nog breeder en lossier pluimen vormen. Niettemin is de soort overal dezelfde; een bewijs dat de bodem en de standplaats grooten invloed hebben op het karakter der plant. — Niet altijd heeft de plant een nationaal karakter uit zichzelf, maar ook de streek, waar de plant groeit, geeft haar een nationaal karakter. — In het eerste geval zou Nederland geen eigene flora hebben, want er groeit in ons land geen enkele soort, die niet ook in andere landen gevonden wordt. Maar vergelijkt men een aantal planten uit Nederland met planten van dezelfde soorten uit Duitschland, dan zal men dadelijk een verschil opmerken, dat wij met regt een nationaal verschil mogen noemen. In de systematiek moge dat verschil weinig waarde hebben; voor de plantengeographie is het van het hoogste belang, en nog te weinig onderzoekers hebben daarop hunne aandacht gevestigd.

En gelijk het met de planten is, zoo is het ook met den mensch. Het nationaal karakter der volken is onafscheidelijk aan elke verschillende landstreek verbonden. — Neem drie Nederlanders: plaats er een in Noord-Amerika, een op Java, en laat den derde te huis; breng ze na dertig jaren weder bij elkander, en gij zult drie nationaliteiten verkregen hebben. — Waar wij verschil van zeden zien, daar kunnen wij vastelijk aannemen, dat de natuur

een afscheiding gewild heeft, want die andere zeden zijn het gevolg van een ander luchtgestel, van een anderen bodem en vloeijen geenszins alleen uit een oorspronkelijk verschil van rassen voort. — Ons leven is een gedeelte van het leven der aarde, wier afhankelijke kinderen wij zijn.

In het diepst der boschjes van Bentveld vinden wij kennissen uit den Haarlemmerhout en Berkenrode, de blaauwe hyacinth, en meer langs de wegen het wijngaardslook (*Allium vineale* L.), met zijn lange groene stengels en fraai roode bloemen, die uit dikke knoppen in een scherm ontluiken. — Hier en daar zien wij ook den bromstruik. — Talrijk en kenmerkend zijn hier tusschen het jonge hakhout de groote, dikke, viltige bladeren der toortsplant (*Verbascum Thapsiforme* SCHRAD.), die in den Hout niet groeit en tot de flora der met hout begroeide duinstreken behoort; de gele *Oenothera* (*O. biennis* L.) komt op nog kaler plaatsen voor en wijst ons den weg naar het opene duin. — Van de boomen zijn, behalve eiken en dennen, de vogelkers, de papenmuts, de lijsterbes en de meidoorn talrijk; wilgen, popels en berken zijn ook niet zeldzaam. Aan de westzijde wordt deze houtstreek begrensd door een hoogen heuvel, vanwaar men een prachtig gezigt over den omtrek heeft en bij goed weder zoowel de torens van Amsterdam als die van Leiden kan zien. Ten westen ziet men van dien top omlaag op een zeer uitgestrekte vlakte, die rondom in de verte door duinreeksen is begrensd. Hier ligt het Rozenwater, waar de *Gentiana campestris* L., de *Valeriana dioïca* L., de *Orchis incarnata* L. en vele andere zeldzame planten gevonden worden; een eind verder de renbaan, vroeger het tooneel van vergeefsche pogingen om Engelsche zeden in Nederland over te planten; maar hier ligt thans onze weg niet. Wij moeten terug naar onze bosschen. Wij loopen door een kleine wildernis regelregt op Bentveld aan en komen eindelijk aan een lange, rechte sloot, die de eigenlijke buitenplaats aan de zuidzijde begrenst. Deze sloot is in vergelijking met de meeste slooten rondom Haarlem een edele en belangwekkende sloot, want in haar groeijen vele planten,

die elders verdwenen zijn en hier als overblijfsels der oude wildernis prijken. De oever is bedekt met duizende vergeet-mij-nietjes (*Myosotis palustris* L.), primula's, rietgrassen (*Carex*), waterboterbloemen (*Calltha palustris* L.), de waterpunge (*Samolus Valerandi* L.) en de groote ranonkel (*Ranunculus Lingua* L.). In het water groeit de hooge zwanebloem (*Butomus umbellatus* L.), de gele lischbloem (*Iris Pseudacorus* L.), de aloë-achtige krabbeschaar (*Stratiotes Aloïdes* L.) en het zeldzame bronmos (*Fontinalis antipyretica* L.), dat ik rondom Haarlem alleen hier heb mogen vinden.

Noordwaarts van den Aardenhout ligt een kale vlakte, waar vroeger de bosschen van Oosterduin gevonden werden. Het sloopen diar schoone buitenplaats heeft den eigenaar weinig voordeel en Haarlems omstreken groot nadeel toegebracht. In het bosch langs den duinkant is hier een breede opening gekomen, waardoor de zeewind onmiddellijk van het duin over de weilanden blaast, en overal, zelfs tot in den Haarlemmerhout zijn vernielende kracht doet gevoelen. — Nog te weinig begrijpt men het groote nut der bosschen langs het duin; nog te weinig ziet men in, dat de houtteelt in de schrale duingronden meer voordeel kan geven dan de treurige aardappelbouw. Nu ziet men op Oosterduin schraal aardappelland, waar de armoede, die, even als de brandnetels, steeds de slechtste plaatsen uitkiest, zich meer en meer begint te nestelen. — Als een overblijfsel der bosschen, die hier eenmaal gestaan hebben, bewonderen wij nog aan den slootkant op de tegenoverliggende boerderij de fraaije gele ranonkelachtige anemone (*Anemone ranunculoides* L.), een der zeldzaamste woudplanten van ons vaderland.

Zeer boomrijk zijn de duinen tusschen Bentveld en Overveen, en kenmerkend is hier het parelkruid (*Lithospermum officinale* L.) met zijn hooge stengels, donkergroene blaadjes en kleine gele bloemen. — Ook wordt hier en daar nog een enkele kruisbezie (*Ribes Grossularia* L.) gevonden. Tusschen den straatweg naar Zandvoort en het voetpad, dat met dien straatweg een scherpen hoek vormt, liggen talrijke groote en kleine duinboschjes; ook

ziet men hier en daar alleenstaande jeneverstruiken en denneboompjes. Merkwaardig is het, dat deze boschjes zich in onzen tijd hoe langer hoe meer uitbreiden. Oude lieden verzekeren, dat vroeger de duinvalleijen veel kaler waren en daarin veel waterplassen werden gevonden. — De boschjes, die sedert het begin dezer eeuw op Midden-duin en achter Elswoud zijn aangelegd, bedekken thans een onafzienbare duinvlakte met jeugdig groen; terwijl meer noordwaarts bijna elke lage vallei in het midden der duinen een meer of minder uitgestrekt boschje bezit. De berk en de klaterpopel, ook de zwarte, de grijsachtige en de witte popel, de kruipwilg, de ruige wilg, de geoorde wilg, en hier en daar de den, zijn hier de voornaamste boomsoorten. Soms vindt men alleen popels, soms alleen berken; dikwijls beide boomsoorten dooreen. Achter Elswoud is een breede en lange laan van dennen en popels, die een uitgestrekte duinvlakte doorsnijdt. De berkenboschjes vertoonen zich in het voorjaar, als hunne knoppen beginnen te zwellen, in de verte als donkere violette strepen op den gelen duingrond. In de groote uitbreiding, die deze boschjes uit zichzelf verkrijgen, zien wij, hoe de natuur ons eigenaardig tot de duinbeplanting uitnoodigt.

Aan de landzijde is de duinrand zeer bogtig en vormt een soort van voorgebergte. Op die hooge spits gezeten, aanschouwen wij omlaag de bosschen van Elswoud, den Aardenhout en Boekenrode als een onafzienbaar donker woud, dat zich zeker eenmaal ver ten westen heeft uitgestrekt, waar nu duinen zijn. — Niet ver van het voorgebergte ligt een duinvallei, waarin eenige vergroeide oude struiken staan; meerendeels eiken, in den eigenaardigen zonderling gedraaiden heestervorm der duinen. Het merkwaardigste van deze vallei is een overoude beuk en een paar hazelaars. Deze hebben geen stam gevormd; daarvoor is hun standplaats te hoog en te dor; zij groeijen als kruipwilgen in ronde zoden, met een verbazend aantal kleine twijgjes. Nergens elders heb ik deze boomsoorten op zulk een hooge, dorre standplaats gevonden. — De exemplaren zijn kennelijk van zeer hoogen ouderdom. —

Aan overwaaijen uit de naburige bosschen valt moeilijk te denken, daar de zaden van beuken en vooral van hazelaars daarvoor weinig geschiktheid hebben. Zijn deze struiken misschien overblijfsels van het oude, ondergestoven woud? — Zijn zij de afstammelingen van echte Hollandsche beuken en Hollandsche hazelaars? — Wie bewijst het ons?

Niet ver van deze plaats ligt de oude herberg „het Kraantje-lek”, het paradijs der Haarlemsche jeugd. Daar staat een der oudste en merkwaardigste voortbrengselen van het plantenrijk in Haarlems omstreken, een holle iep (*Ulmus suberosa* L.), wiens korte stam een verbazenden omvang bezit. De boom is geheel hol, en uit zijn dikke, bouwvalachtige wanden groeijen van boven dikke takken en vormen een breede groene bladerkruin, zoodat hij in de verte gaaf schijnt. — Deze boom is een der dikste van Haarlems omstreken. — Te midden van het gulle zand, aan den voet van den stuivenden Blinkert, staat deze kolos daar als het prachtigste monument van het oude Haarlemsche woud.

De stam heeft een omvang van 6 Ned. el, en de ouderdom des booms wordt door de bewoners van het oord gerekend op 500 jaren, welke berekening niets onwaarschijnlijk heeft. Hij is de laatste van een groep dikke boomen, waarvan in het begin dezer eeuw nog twee aanwezig waren; zijn takken moeten nog voor vijftig jaren een verbazenden omvang hebben gehad. — Alleen de prachtige populier in den Paviljoenstuin wint het van hem en meet $6\frac{1}{2}$ el in omvang onder aan den stam.

Kraantje-lek ligt aan den noordelijken uithoek van eene schilderachtige duinvlakte, vroeger uitgestrekter, lager, en met een waterplas, het Volmeer, bedekt, waaruit waarschijnlijk de Haarlemsche Beek haar oorsprong nam. Ook hier heeft men verondersteld, dat een heiligdom onzer voorvaderen geweest is, en in deze veronderstelling ligt niets ongerijmds. Ja ik zou in het denkbeeld kunnen komen, dat hier in het bosch bij het meer, en op weinig afstand van de zee, de eerste tempelhut of Harah ter eere van moeder Aarde in deze streken is gevestigd geworden.

De Zeeuwsche volksgodin had ook haar heiligdom aan den zeekant. Bij het volk is Kraantje-lek sedert onheugelijke tijden als plaats van vermaak in hooge eer.

En gelijk wij in onze bosschen nog de bloemen van het oude woud terugvinden, zoo zien wij bij het Haarlemsche volk in zijn vrolijke togten naar Kraantje-lek en in het vieren van den Hartjesdag de sporen van de voormalige eeredienst van de Aarde, Hertha, onze groote en goede moeder.

Kraantje-lek, evenals het Volmeer, is een der gedeelten van de oude woudstreek, die het laatst door het zand der duinen zijn ondergestoven, en de dikke boom is daarom een zeer merkwaardig overblijfsel uit den woudtijd.

De bodem is hier ook in andere opzigten klassiek. In de „Nederlandsche Volks-overleveringen en Godenleer” van Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH lezen wij van een dorp Ruk-aas, dat, volgens het verhaal van den kastelein, aldaar in overouden tijd moet gelegen hebben. — Bij deze overlevering kan ik nog een andere voegen: Ook de Zandvoortsche vischlieden noemden nog tot vóór korten tijd de plaats Ruk-aas of Rokkes. Bij hen was 't een gewoon gezegde, bijna een spreekwoord: „Als we 't Rokkes maar over zijn.” Sedert echter de Zandvoorders hun weg niet meer over Kraantje-lek, maar langs een gemakkelijker zijpad nemen, is dit spreekwoord in onbruik geraakt. Het is dus misschien belangrijk, het hier voor de vergetelheid te bewaren.

Op een in de vorige eeuw uitgegeven kaart vind ik den naam Rockaerts-duin vermeld. Deze naam herinnert aan het Deensch Rugaard (de Woeste Hof) en misschien aan RORUK, den Deenschen prins, die in 826 Kennemerland in leen ontving van LODEWIJK den godvruchtige. Die RORUK (Hrörek) was de zoon van den beroemden Deenschen vorst HALFDAN, en zijne moeder eene kleindochter van den Frieschen koning RADOUD. — Welligt bewijst de volks-overlevering, dat hier door de Noormannen aan den ouden weg naar zee eene sterkte is gebouwd, die in den grafelijken tijd is ondergestoven, verwoest of verlaten. — Niet ver van Overveen, in de Rampenlaan, vond men nog voor

weinig jaren een nietig overblijfsel van het kasteel Rolland, dat, volgens de overlevering, het eerst is gesticht door ROLLO of ROELAND (Hrolf), neef van ROBUK, en wegens zijn wreede invallen en plunderingen in Holland en Zeeland berucht.

Maar aan Kraantje-lek is nog een andere herinnering verbonden. — Op den Blinkert was het, dat WITTE VAN HAEMSTEDE, Grave Floriszoon van Holland, in 1304 met zijn dapperen verscheen om Holland te bevrijden van de woeste benden van GWY VAN VLAANDEREN, den aanmatigenden Belg.

„Heer WITTE VAN HAEMSTEDE”, zegt de Kronijk, „quam uit Zirixzee met eenen Hoeboot, ende seilde buten omme, ende quam an tot Santvoerd, ende quam binnen Haerlem, daer vielen hem bij die Carmerlaers alle, ende ontwant zyn standaard, daer eenen roede Leeuwe in stont met eenen blauwen bastoene, doe riepen sy alle, man ende wyf, God hebts danc die ons dit bluet van Hollant heeft toe gesant ende toghen allen mit hem uit ende sloegen die Vlamingen ende verjaechdese tot Leyden toe.”

Hollands kinderen mogen dit alles steeds blijven gedenken als zij spelen rondom den boom van het oude Kraantje-lek. Zij mogen waken, dat die boom niet door schendende handen worde geveld.

De iepen of olmen zijn in de duinstreken zeer algemeen, vooral de kurkiep, waartoe onze boom behoort en die zich vooral door de fraaije dikke, kurkachtige schors der jonge takken onderscheidt. Deze iep blijft veelal heesterachtig en is het talrijkst in de boschjes, die onmiddellijk aan de duinen grenzen.

Eenigzins oostwaarts van Kraantje-lek is een met eiken en dennen begroeide heuvel, waar de gewone heideplant (*Calluna vulgaris* SALISB.) verwilderd gevonden wordt. Deze heuvel is een der hoogste punten van de hofstede Elswoud. Langs grazige of met mos bedekte lommerrijke voetpaadjes dalen wij af in een eerwaardig park met prachtige, oude boomen, groene grasvlakten en kronkelende vijvers. — Hier en daar vertoont zich een weiland, door bosch omringd en met groepjes boomen beplant. Elswoud is een der grootste en schoonste buitenplaatsen rondom Haarlem

en verdient den naam van landgoed. De naam is zeer oud en afkomstig van een elzenboschje, dat hier voorheen gelegen was. Op sommige punten groeijen de elzen er nog zoo welig, dat men ze van tijd tot tijd moet uitrooijen. Het oostelijke gedeelte der plaats is laag, weinig heuvelachtig en herinnert, even als Vogelenzang en Berkenrode, aan het Haagsche Bosch. Hier groeit de Muur-latuw (*Lactuca muralis* FRESEN.), eene plant met fraaije, vindeelige, getande bladeren, die in Haarlems omstreken zeldzaam is en ook bij Wassenaar groeit. Aan de westzijde is de grond heuvelachtig en toont het landschap overeenkomst met de binnenduinen van Groenendaal en Boschbeek. Aan de noordzijde vindt men de meeste dennen. Hier groeit in de schaduw der beuken het laddermos (*Climacium dendroïdes* W. et M.), een mossoort, die als een klein boompje met een kroontje gevormd is. Dit mos komt op vele lommerrijke plaatsen om Haarlem voor, doch op Elswoud alleen prijkt het met zijne zoo zeldzame roodbruine vruchtjes.

Elswoud is merkwaardig door het prachtige moskleed, dat overal den grond bedekt en in den winter en in het vroege voorjaar een warme zomersche tint aan het landschap geeft. Vooral het glanzig groene driekantige dekmos (*Hylacomium triquetrum* SCH.) bedekt daar den bodem tot onder de stammen der zwaarste boomen. Sommige dier boomen hebben onder de beschutting der nabijzijnde duinen een aanzienlijken omvang verkregen; vooral de linden vóór den ingang en eenige beuken en berken aan de westzijde. Zelfs de sparren aarden op Elswoud beter dan ergens in den omtrek, en men staat verbaasd, hier zulke overoude en ontzaggelijke exemplaren van dezen anders in Holland zoo weerbarstigen boom te vinden.

Op de helling van een steilen heuvel, aan den rand van den vijver, staan eenige zonderling vertakte sparren, waarbij de hoofdstam, tegen den regel, den-achtig in takken verdeeld is, en de houding dus eenigzins tot die der dennen nadert.

De bosschen tusschen Overveen en het Bloemendaalsche Bosch zijn kennelijk van later dagteekening dan dit bosch of de houtgronden, die wij tot nu beschouwd hebben. Zij

zijn meest in de vorige eeuw met groote moeite en kosten op de duinhelling aangelegd. Op Lindenheuvel, een der schoonste van deze buitenplaatsen, vindt men nog een monument met een Latijnsch opschrift, waarin aan DAVID VAN DER POORTEN hulde gebracht wordt voor de beplanting der woeste duinen met welig houtgewas.

De duinen, waarop deze plaatsen zijn aangelegd, vormen over eene lengte van ongeveer een half uur gaans een breeden voorsprong en wijken bij Saxenburg of het Bloemendaalsche Bosch plotseling terug, zoodat de buitenplaats Duin-en-Daal, die ook langs de duinhelling is aangelegd, een goed eind verder van den straatweg verwijderd is. — Wanneer men een rechte lijn van het zuiden tot het noorden trekt, van Elswoud tot Saxenburg, dan gaat deze lijn bij Overveen midden door duinen en komt bij Saxenburg weder in de vlakte. Voor mij een bewijs, dat laatstgenoemde plaats als boschgrond even oorspronkelijk is als de bosschen, die vroeger een gedeelte van het Hollandsche Woud moeten hebben uitgemaakt. De op de helling der duinen liggende, later aangelegde bosschen zijn kennelijk aan het groot aantal dennen, daar deze boom het meest voor de aanplanting is gebezigd. Ook de merkwaardigste planten, die er groeijen, zijn eerst in later tijd in Nederland genaturaliseerd, gelijk de zijdeplant (*Asclepias Cornuti* DNE.), een prachtige, hooge plant, met breede bladeren en trossen van rooskleurige bloemen, die door groote, met zijdeachtige draden gevulde zaaddoozen worden gevolgd. Deze plant is op Lindenheuvel zeer talrijk en waarschijnlijk in de vorige eeuw daar verwilderd. Op deze plaats groeit voorts de *Oenothera muricata* L., eene plant, die voor omstreeks 200 jaren uit Amerika overgekomen en zeldzamer is dan de *O. biennis* L.; verder het blaauwe klokje (*Campanula rotundifolia* L.) en de dopheide (*Erica Tetralix* L.), welke beide in Gelderland zoo menigvuldig zijn en hier waarschijnlijk met de dennen zijn overgebracht. — Ook de *Elodea canadensis* MICH., deze schadelijke waterplant uit Noord-Amerika, die sedert weinige jaren eerst in Nederland begonnen is de vischvangst en scheepvaart in grachten en vaarten te belemmeren, heeft zich in 1866 het

eerst in deze streek vertoond, en wel in de vaart der groote zanderij achter Overveen en op de buitenplaats Vaart-en-Duin. — Tot de merkwaardigste bladmossen op den genoemden duin-voorsprong behoort de *Fissidens adianthoides* HEDW., die zich door uitgespreide vederachtige blaadjes onderscheidt; tot de zwammen de sierlijke gewelfde aardster (*Geaster fornicatus* FR.).

Bij Saxenburg wijken de duinen, zooals gezegd is, plotseling terug, en vertoont zich eene grazige vlakte, die zich langs het duin noordwaarts uitstrekt. Aan de westzijde is deze vlakte door de zeeduinen begrensd; ten oosten verheft zich eene reeks binnenduinen, waar de buitenplaatsen Wildhoef, Aelbertsberg en de zoogenoemde Schapen- of Molenduinen gelegen zijn.

Saxenburg met de daarom liggende plaatsen de Rijk, Buitenrijk en Sparrenheuvel is ongetwijfeld een der oudste Haarlemsche bosschen. Enkele partijen in dat bosch hebben werkelijk het voorkomen van een der eeuwenoude bosschen van Duitschland. Het golvende terrein is met donkergroen fluweelachtig mos bedekt; de zware eiken geven een frissche koelte en op den heldersten dag een zeker plegtig halfdonker. Hier en daar groeit onder de oude, bemoste en met klimop begroeide stammen in plaats van eentonig hakhout, het onderhout, het oorspronkelijke kreupelhout der wilde bosschen; de lijsterbes, de meidoorn, de papenmuts, de hazelaar, de sneeuwbal; het staat woest dooreen, nu eens dik, dan weder doorzigtig.

Op sommige plaatsen zien wij onder de eiken en linden tallooze jonge beukenboompjes opslaan, een verschijnsel, dat zich hier in sterker mate vertoont dan in den Haarlemmerhout. In de nabij gelegen bosschen van de Rijk, Sparrenheuvel en Wildhoef bestaat het onderhout ook veel uit sparren, die in groote menigte onder de hooge eiken en beuken opslaan en tot eene zekere hoogte welig groeijen. Dit opslaan van sparren, dat ik ook in de bosschen van Vogelenzang en Elswoud heb waargenomen, acht ik een merkwaardig verschijnsel in Holland, waar de sparren niet tot de inheemsche boomen gerekend worden. In de beukenbosschen van Boekenrode daarentegen zien wij geen

opslag. Wij hebben hier in het klein uitmuntende voorbeelden van de opeenvolging der boomsoorten in de natuur, waardoor na verloop van eeuwen de eene soort de andere eindelijk geheel verdringt.

Onder de kleinere planten ontmoeten wij oude kennissen, die wijzen op een zeker verband tusschen deze plaats en die, welke wij vroeger hebben beschouwd. In het voorjaar zien wij hier dezelfde bosch-anemone, die wij in den Hout en op Groenendaal hebben gevonden; hier zijn hare bloemen talrijker, niet alleen wit en rooskleurig, maar ook in violette en donkerroode tinten; onder de zwaarste boomen wiegelen ook hier de lange teedere stengels en sierlijke pluimen van het gierstgras (*Milium effusum* L.), dat wij op Berkenrode hebben ontmoet. Maar Saxenburg heeft ook zijn eigenaardige planten. Langs de randen der graslanden zien wij in den zomer de zilverkleurige haver (*Avena caryophylla* WIGG.), een lage grassoort met teedere, zilverachtige bloempluimen, de geelbloeiende rupsklaver (*Medicago falcata* L.); in het hakhout aan de noordelijke zijde het zeldzame ruwachtige gierstgras (*Milium scabrum* MERT.), dat om Haarlem nergens anders groeit dan hier en bij Bentveld, en het talrijke, doch niet overal groeiende biggekruid (*Hypochaeris radicata* L.), met gele, schorseneelachtige bloemen. — Maar de zeldzaamste plant van Saxenburg is de wilde tulp (*Tulipa sylvestris* L.), die sedert een paar jaren daar op eens is te voorschijn gekomen, en wel op eene plaats, waar vroeger zware boomen stonden. — Toen ik deze plant daar het eerst vond, dacht ik, dat zij uit een of anderen tuin verwilderd was, doch dit is bij nader onderzoek niet bevestigd geworden. De plaats, waar zij groeit, is geheel door bosch ingesloten; nergens in de naaste omgeving worden die tulpen gekweekt; daarenboven werd mij door den stokouden opzigter verzekerd, dat zij er niet ingebracht waren, maar het jaar na het omhakken der groote boomen op eens in vrij groot aantal waren te voorschijn gekomen en hem zelve zeer verrast hadden. Toen ik een der planten wilde uitgraven, bleek het, dat de bol ongeveer 1 el diep in den grond zat. — Wij hebben dus hier een zeer merkwaardig ver-

schijnsel: Zaden, die waarschijnlijk eeuwen lang in den bodem hebben gesluimerd en door een toeval weder ontwaken. Maar behalve dit bewijs voor de kracht van het sluimerende leven der plant, — was mij het vinden der wilde tulp welkom, omdat ik daardoor op nieuw in mijne overtuiging van de oudheid van het bosch bevestigd werd. Het bosch van Saxenburg heeft, mijns inziens, sedert de middeleeuwen nimmer opgehouden bosch te zijn; het prijkte nog in vollen luister, toen de kasteelen van Vogelenzang, Berkenrode, Aelbrechtsberg, Brederode, Teylingen en Velsen nog werden bewoond. De naam Saxenburg herinnert aan PETRONELLA VAN SAXEN, de vrome gemalin van FLORIS II, den vermoedelijken stichter van het nabij gelegen slot Aelbrechtsberg. — Deze PETRONELLA was om hare deugden bij het volk zeer geëerd, en lang na haren dood werden naar een in deze streken door haar gestichte kapel jaarlijksche bedevaarten gehouden. Van FLORIS wordt in de oude Kronijken gezegd, dat hij vreedzaam van harte en niemand „scadelick” was en zonder „onlede van oirlogen” dertig jaren geregeerd heeft. Zijn eenige dochter HADEWY, om hare schoonheid beroemd, is op jeugdigen leeftijd gestorven en te Haarlem in de parochiekerk begraven. — De liefelijke natuur van Saxenburg stemt goed bij de herinnering aan de vreedzame en gelukkige regering van een van Hollands beste vorsten.

De wilde tulp is in ons vaderland, behalve bij enkele oude kasteelen, voornamelijk gevonden op verschillende plaatsen in Friesland, nl. bij Leeuwarden, Huizum, Stiens, Jelsum, Kornjum, Weidum en in Ferwerderadeel, en ook in de nabijheid van Noordwijk en Hoorn. Zij werd waarschijnlijk bij de kasteelen tot sieraad gekweekt en is later verwilderd; de talrijke groeiplaatsen in Friesland evenwel spreken ook voor haar oorspronkelijkheid. Nemen wij dit aan, dan levert ons haar voorkomen in Friesland, bij Hoorn, op Saxenburg en bij Noordwijk een bijdrage tot bevestiging der overleveringen, die verhalen dat de bosschen van Friesland eenmaal aan die van Holland waren verbonden.

De lange, smalle, grazige vlakte, die van Saxenburg

tusschen de buiten- en binnenduinen noordwaarts loopt, bezit eene historische vermaardheid. Aan het begin der vlakte is een klein boschje, waarin een kelder en een vervallen stuk muur de plaats aanwijzen, waar het slot Aelbrechtsberg of het Huis te Bloemendaal gestaan heeft. Dit slot is, zooals ik reeds vermeldde, waarschijnlijk door FLORES II omstreeks 1100 gesticht. Digt bij dit boschje loopt midden door de vlakte een vrij groote, onregelmatig breede waterplas, gewoonlijk het meertje genoemd. Dit meertje is aan zijn andere zijde begrensd door een ander, zeer digt begroeid boschje met drassigen bodem en vormt daar een kleine kreek, die ter weerszijden met talrijke rietgrassen begroeid is. Het bevat veel klei, en onder de planten, die in de boschjes en het omringende weiland groeijen, zijn er, die gewoonlijk langs of in de nabijheid der groote rivieren gevonden worden. — Zoo zien wij hier de ruige basterdweverik (*Epilobium hirsutum* L.), met haar hooge stengels en groote roode bloemen, en vooral de ruige weegbree (*Plantago media* L.), eene plant, die overal langs den IJssel groeit en in Haarlems omstreken alleen hier voorkomt. Niet ver van daar, aan den voet der Molenduinen, groeit de Cypresbladige wolfsmelk (*Euphorbia Cyparissias* L., var. *Esuloides* D. C.), ook een rivierplant, die veel langs den IJssel gezien wordt. — Heeft hier vroeger een rivier gestroomd? — De overlevering antwoordt hierop bevestigend, en noemt zelfs den Rijn. De ligging van het meertje in de lange, smalle, zeer grazige en lage vlakte, de bouwvallen van kasteelen in den omtrek, de rivierplanten, dit alles pleit voor de vroegere aanwezigheid van een breeden rivierarm, die later, misschien bij de inbraak der Zuiderzee, is ver-zand; hetzij dan dat deze arm in verband heeft gestaan met een vroegere uitmonding van het tegenwoordig IJ in zee of met het aloude water de Rekere, of ook met een van het zuiden komenden rivierarm, die ongeveer zou moeten gelooopen hebben omstreeks Volmeer en Bentveld, eene streek, die thans onder het duin is begraven. Dat het slot Brederode eenmaal door een groot water is omringd geweest, houd ik voor zeker. De daar rondom liggende weilanden zijn rijk aan klei. Tot heden echter is de over-

levering door geologen en oudheidkundigen meer tegengesproken dan bevestigd geworden. — In hoever die tegenspraak gegrond is, durf ik niet beslissen; doch ik meen, dat een grondig wetenschappelijk onderzoek op de plaats zelve nog niet heeft plaats gehad. Wij zien het, de omstreken van Haarlem zijn ook voor geschiedvorschers en geologen een nog weinig bearbeid terrein.

Een eind verder op de vlakte, ongeveer in het midden tusschen de bouwvallen van Aelbrechtsberg en Brederode, ligt het krankzinnigengesticht Meerenberg. Als graaf FLORIS en heer SICCO nog eens konden terugkomen, zij zouden misschien erkennen, dat het menschedom is voortuitgegaan, maar tevens zouden zij zeker beweren, dat de mensch als individu nog dezelfde is als ten tijde van NEBUCADNEZAR en ORLANDO FURIOSO. Op de kleine heuveltjes langs Meerenberg is het fraaije rozerood bloeiende zeepkruid (*Saponaria officinalis* L.) zeer algemeen.

De duinhelling van Saxenburg of liever van Duin-en-Daal tot den bouwval van Brederode is een der meest romaneske en schilderachtige plekjes van het oude Kennemerland, en was reeds voor vele eeuwen om hare schoonheid beroemd. — Hier lag het voormalige Zomerzorg, hier liggen de Blaauwe Trappen en het nog tegenwoordig druk bezochte Velserend. De helling is hoog en vormt verscheidene schilderachtige bogten. Van onder tot boven is zij met groote, woest dooreenstaande, kromme, knoestige, dikwijls horizontaal overhangende boomen, meest eiken, bedekt; daartusschen groeijen beuken en popels. De grond en de oude stammen zijn dik met donkergroen mos bekleed en herinneren aan Saxenburg, Elswoud en Vogelenzang. Smalle paadjes leiden omhoog, nu en dan met houten trapjes voorzien, die het opstijgen niet gemakkelijker maken. De oude steenen trappen zijn verdwenen, maar zooals het bosch nu is, moet het ook geweest zijn in den grafelijken tijd. — Eene plant, die aan dien tijd herinnert en in groote menigte in deze streek gevonden wordt, is de *Aristolochia Clematidis* L. (pijpbloem of sarrazijnkruid). Dit kruid groeit ongeveer $\frac{1}{2}$ el hoog en heeft ronde bladeren en pijpvormige, zonderlinge, lichtgele bloemen. Het

loopt zeer in het oog, zoowel door den bijzonderen vorm als door de verbazende menigte, waarin het bij elkander groeit. — Volgens de overlevering is deze plant door de kruisvaarders uit het Oosten hier gebragt, en het eerst in de kloostertuinen en bij de kasteelen gekweekt. Thans is zij echter zoo talrijk, dat zij van Meerenberg tot in de Breesaap een kenmerk van den plantengroei vormt. — Zeldzamer en alleen langs de Blaauwe Trappen vindt men *Thalictrum minus* L., een plantje met fijne, lichtgroene, talrijke blaadjes en lichtgele, teedere bloemen, hetwelk in 't geheel niet kan vergeleken worden met de alledaagsche bloemen, die men, zoo gezegd, overal langs de paden van het beschaafd Europa vindt, — maar dat niet weinig bijdraagt om onze Nederlandsche flora een zelfstandig karakter te geven; gelijk wij dit ook kunnen zeggen van eenige andere planten, zooals de duindoorn (*Hippophaë rhamnoides* L.), het vlieszaad (*Corispermum Marschalli* STEV.) en het ruwachtig gierstgras (*Milium scabrum* L.). — Deze planten toch zijn in Europa lang niet algemeen en aan zekere bepaalde streken gebonden.

Aan het einde van de Blaauwe Trappen ligt een duinbeekje tusschen het geboomte verscholen, het zoogenaamde „Amoureuze Beekje”, dat, volgens de overlevering, elk, die daaruit drinkt, zijn eigenschap meêdeelt. — Voorzigtig! — want het opschrift: „verboden toegang” doet ons denken aan het verloren Paradijs.

De duinhelling, die zich van de Blaauwe Trappen over de plaatsen Jagtlust en Duin- en Kruidberg noordwaarts uitstrekt, is minder zwaar begroeid; men vindt er echter zeer oude, zware dennen, veel beuken, wilgen en ook hier en daar kruisbessen, evenals op de helling bij het Volmeer. Hier is ook een groeiplaats van het sneeuw-klokje en van den heggepalm (*Buxus sempervirens* L.); de laatste echter waarschijnlijk verwilderd. — De plantengroei bewijst echter ook hier, dat de ligging der duinhelling sedert vele eeuwen niet veranderd is. — Op Duin- en Kruidberg groeit in de eiken- en dennenboschjes langs de duinhelling zeer algemeen het peperboompje (*Daphne Mezereum* L.), kenbaar aan den naakten stengel en de vroeg

ontluikende rooskleurige bloempjes. Deze plant komt in ons vaderland, behalve hier, slechts op enkele plaatsen van Gelderland en Limburg voor.

Tusschen het dichte geboomte klimmen wij de helling op; hoe hooger wij klimmen, hoe lager de boomen, hoe kaler de grond; wij zien eindelijk slechts enkele groepjes dennen en bevinden ons weldra in de opene duinen. — Maar midden in die duinen zien wij weder groene boschjes. Wij spoeden er heen en erkennen het gewone, sprekende karakter der duinboschjes. Eerst hier en daar een zilvergrijze duindoorn, dan ook een enkele lage berk, een klaterpopel, eindelijk weer berken en kruipwilgen, en daartusschen het duinriet (*Calamogrostis Epigeios* ROTH); ten laatste het boschje zelf, door riet omringd en in het laagste gedeelte der vlakte gelegen. — Hier groeijen vooral berken, ligusters, sneeuwballen, eiken, klaterpopulieren en hier en daar een den als schutspatroom. Wij dringen door dit boschje en komen op een breed, met hoog gras begroeid veld, waar verspreide, lage berkjes groeijen. De grond is hier drassig en veenachtig. In de verte noordwaarts zien wij meerdere boschjes met dennen en hooger geboomte. Maar ook regts en links, overal zien wij boschjes. — Wij zijn hier in de Heerenduinen en naderen de Velser bosschen en de Breesaap, een uitgestrekte, vruchtbare duinvlakte, waar welige graan- en bouwlanden het oog verrassen. — De oorspronkelijke en zeldzame planten, die in de Heerenduinen groeijen, bewijzen ons, dat deze streek sedert vele eeuwen onveranderd gebleven is. Hier was het geliefkoosde jagtterrein der Hollandsche graven en naderhand ook van de stadhouders. Van deze streek zingt AMPZING: (*Beschryving ende lof der Stad Haerlem*, bl. 74)

Hoe dickwyls komt de Prinz in Breroos wyde palen?
 Hoe dickwyls menig wild uyt onse duynen halen?
 Hoe meen'ge snelle Hind, hoe menig wacker Hart
 Word op der Heren jagt gevangen en benard?

Uit deze regels blijkt, dat daar in het begin der 17e eeuw nog herten in het wild gevonden werden.

De denneboom bereikt hier eene vrij aanzienlijke hoogte. Ook eiken, berken en popels vindt men hier en zelfs eenige lage elzen, op de plaatsen, waar de grond door kleine beekjes of smalle watergeulen doorsneden is. — In en langs die geulen prijken in den zomer duizende lichtvioletle bloemen van de watermunt (*Mentha aquatica* L.) en hier en daar de breede, zwaardvormige bladen der gele iris. Onder de dennen, op de kleine heuveltjes, groeijen geheele troepen van het sierlijke wintergroen (*Pyrola rotundifolia* L.) en daartusschen een enkele *Anacamptis pyramidalis* RICH., met hare donkerroode bloemen, een van de zeldzaamste en schoonste der Nederlandsche Orchideën. De Heerenduinen grenzen ten zuidoosten aan de reeds genoemde buitenplaats Duin- en Kruidberg, een zeer oude plaats, wier naam reeds doet blijken, dat dit oord ten allen tijde rijk aan planten geweest is. De grond heeft hier, gelijk vooral ook onder Velsen en Santpoort, een roode tint van de klei, die daar is achtergelaten door vroegere overstromingen van het IJ of door den veronderstelden verzanden rivierarm.

Hoe meer wij noordwaarts gaan, hoe meer ook de plantengroei een ander karakter aanneemt. De bosschen van Waterland en Watervliet hebben op vele plaatsen het vochtige, sombere karakter van het Haagsche Bosch, welk karakter wij in de oudste bosschen rondom Haarlem hier en daar hebben wedergevonden. Een der meest talrijke planten in en bij de Velser bosschen is de pinksternakel (*Pastinaca sativa* L.) met hare gele bloemschermen, maar vooral het purpere huislook of de smeerwortel (*Sedum purpurascens* KOCH) met sierlijke, vette, zeegroene bladen en laat ontluikende, purperroode bloemen. Deze plant, die wij reeds in den Hout hebben gevonden, komt in al de oude bosschen van Holland, Zeeland en Friesland voor, zonder daarom zoo gemeen of alledaagsch te zijn, als de paardebloem, het maagdeliefje en de gewone weegbree. Zij kan op eene lijn geplaatst worden met de bosch-anemone, het lelietje der dalen en den duindoorn. De *Sedum purpurascens* is een echte Rijnplant. Zij groeit van Zwitserland af langs de beide Rijn oevers tot in de Nederlanden en is

elders in Duitschland niet algemeen. Zij is dus bij uitstek eigenaardig aan ons land, en kan een der nationale planten van Nederland genoemd worden. Voorheen plagt men in de plantengeographie eenvoudig de naamlijsten der planten van de verschillende landen te vergelijken en daarnaar het karakter van elk land te bepalen. Hierdoor echter handelde men onregtvaardig, omdat men een land, waar zekere plant schaars voorkomt, gelijk stelde met een ander land, waar zij talrijk groeit. Zoo zou men bij een oppervlakkige vergelijking meenen, dat Nederland geen eigenaardigen plantengroei bezat en slechts als een gedeelte van Duitschland kon worden aangemerkt. Gaat men evenwel opmerkzaam de algemeene verspreiding van elke soort op zichzelf na, dan komt men tot gansch andere uitkomsten. Nederland is (Limburg uitgezonderd) zoowel geologisch als botanisch een even zelfstandig en karaktervol land als Zwitserland. Als wij 't niet wisten, zou de *Sedum purpurascens* het ons kunnen leeren.

De Velser bosschen en de gedeeltelijk met hout begroeide vlakte van de Breesaap zijn rijk aan zeldzame inlandsche planten. Onder anderen groeijen hier de gestreepte klaver (*Trifolium striatum* L.), het woekerend warkruid (*Cuscuta Epithymum* L.), de witte hegge-clematis (*Clematis Vitalba* L.), het harlekijns standelkruid (*Orchis Morio* L.), het knollige langgras (*Arrhenatherum elatius* L. v. *bulbosum*), het kelkgras (*Triodia decumbens* L.), de blaauwe bremraap (*Orobanche coerulea* VILL.), die op de *Achillea Millefolium* woekert en om Haarlem alleen hier en bij het meertje van Bloemendaal gevonden is, en op Westerveld de scheefkelk (*Iberis umbellata* L.).

De Velser bosschen hebben veel van hun schoon verloren, sedert de doorgraving van het Amsterdamsche zeekanaal daar begonnen is en tevens een spoorweg door die streken loopt. De stilte en de eenzaamheid ontbreken er meer en meer; de fraaiste hoogten zijn geslecht. Het liefelijke, zwijgende rijk der planten moet plaats maken voor dat van den woelenden en tierenden mensch. — Doch hierover treuren wij niet. — De mensch, die, zijn aanleg miskennend, alle ontwikkeling haat en wiens eentoonig

leven tusschen werktuigelijken arbeid en niets beduidende genietingen is verdeeld, levert een treurig schouwspel op. Maar waar de mensch zijn aanleg waardeert, zijn verstand ontwikkelt en door stoute ondernemingen de natuur weet te leiden en te beheerschen, daar is het aanschouwen van hem en zijn arbeid niet minder verheffend dan de beschouwing der natuur. — In het eerste geval is de mensch een ziekelijk ontaard voorwerp, in het tweede een echte zoon zijner moeder, de aarde.

Op de hooge tinnen van den bouwval van Brederode wiegelt de muurbloem (*Cheiranthus Cheiri* L.) en siert in den voorzomer met hare duizende goudgele bloemen de vervallen muren als met een gouden rand. Die plant groeit niet in de bosschen, niet op de vlakke, niet in de duinen; alleen op oude muren woont zij, en het liefst op vervallen kerken en kasteelen. In den omtrek van Haarlem vond ik haar alleen op Brederode. — Van waar komt zij? — Griekenland, de eenige ware bakermat der Europeesche beschaving, is ook haar vaderland. De woeste rotsen van Nauplia en de Cycladen zijn haar eigenlijk gebied; in noordelijker streken kiest zij bij voorkeur oude muren en bouwvallen tot woonplaats. Ook zij is een trouwe vriendin van den Rijn; van Bazel tot Wezel vindt men haar op de meeste bouwvallen langs zijn oevers, maar ook daar alleen en niet veel verder dan een uur landwaarts in. — In Nederland is zij zeer verspreid, hetgeen zich laat verklaren uit de tallooze vertakkingen der groote rivieren, waaraan een deel onzes lands zijn oorsprong te danken heeft. — Zij groeit zoowel op het Valkhof bij Nijmegen als op den Utrechtschen dom, zoowel op de oude muren te Kampen en Zierikzee als op de St. Janskerk te 's Hertogenbosch. — Zij is dus voor Nederland eene nog meer kenmerkende en nationale plant dan voor Duitschland. Zou zij ook iets kunnen bijdragen tot staving van het verhaal der oude kronijken, waarin van een Rijntak langs Brederode gewaagd wordt?

Maar al is dit niet zoo, toch blijft de muurbloem mij lief. Waardiglijk staat zij aan het hoofd van de groote en belangrijke familie der Cruciferen. En als ik die lag-

chende dochter van Griekenland zie op de sombere overblijfsels der middeleeuwen, is zij mij een symbool van de zegepraal der eeuwig jeugdige wetenschap op bijgeloof en ruw geweld.

Maar de muurbloem is niet de eenige plant, die bij voorkeur oude gebouwen tot woonplaats kiest. Het glaskruid (*Parietaria erecta* M. et K.) bezit dezelfde eigenschap; ook dit heeft op den bouwval van Brederode post gevat en spreidt daar aan den voet van den muur zijn donkergroene talrijke blaadjes en kleine onaanzienlijke bloemtrosjes uit. Er is ook eene flora der bouwvallen. — Gemakkelijk valt het te verklaren, dat sommige planten tot haar instandhouding bij voorkeur die stoffen opnemen, welke in oud en verweerd metselwerk voorhanden zijn; doch van waar die voorkeur? — Laat ons toch nooit meenen, dat de planten louter voortbrengselen zijn van zekere algemeene natuurkrachten, die wij slechts namen geven, zonder ze waarlijk te kennen! Ook de planten hebben karakters gelijk wij; — ook haar leven is even zelfstandig en rijk als het onze en wortelt even ondoorgrondelijk in het leven onzer groote moeder, de aarde.

Noordwaarts van Beverwijk wordt Kennemerland meer open en vlak, en slechts enkele oorden herinneren ons hier aan het oude Bosch. Onder deze noemen wij Assumburg en Marquette bij Heemskerk, Heilo, den Alkmaarderhout en eindelijk de houtgronden bij Castricum en Bergen. — De kasteelen van Assumburg en Marquette behoren tot de eerwaardige gedenkstukken uit den ouden tijd, die in Holland zoo schaars te vinden zijn. De bosschen rondom die plaatsen zijn vooral merkwaardig door den grooten overvloed van aardbeziën. De uitgestrekte aardbeziëncultuur om Beverwijk heeft welligt aan dien overvloed in oude tijden zijn oorsprong te danken gehad. — In deze streken lag ook de geheimzinnige bouwval van het huis Oud-Haarlem, volgens de overlevering eenmaal de woning van het adellijk geslacht, dat later Haarlem heeft overheard. Reeds in de 16e eeuw was dit kasteel een puinhoop, en van zijn vroegere geschiedenis is met zekerheid niets te melden. De verbazend groote gebakken steenen,

die men uit de fundamenten opgraaft, worden nu nog gebezigd tot het bouwen van arbeiderswoningen.

De plantengroei in deze streken is gekenmerkt door rijkdom aan varens. Overal aan de walletjes, langs de wegen en aan de slootkanten vindt men de twee algemeenste soorten van het boschvaren (*Polystichum Filix mas* ROTH. en *P. spinulosum* D. C. var. *dilatata*), beide minder algemeen in de omstreken van Haarlem, waar het gewone boomvaren (*Polypodium vulgare* L.) in de duinbosschen talrijker is.

Een uur gaans ten noordwesten van Alkmaar ligt een hooge duingroep, die door haar schitterend witte kleur en sierlijke omtrekken overal in het rond de aandacht trekt. Het zijn de duinen van Bergen en Schoorl, die den noordelijken uithoek vormen van de Kennemer duinketen en aan wier oostelijken rand zich de bosschen van Bergen uitstrekken. Die houtgronden behooren tot de wildste en oorspronkelijkste van Holland. Tusschen schaduwwijke den-lanen strekken zich digte boschjes uit, wier karakter wezenlijk van dat der Haarlemsche bosschen verschilt. Hier groeijen vooral de beuk en de lijsterbes in groot aantal; daarop volgen de berk, de hulst, de den, de eik, de eschdoorn, de els en de sparren. De hulst (*Ilex Aquifolium* L.) groeit hier zeer algemeen en plant zich, evenals de sparren in het Bloemendaalsche Bosch, uit zichzelf door zaden voort, een verschijnsel dat, voor zoover ik weet, in Holland eenig is en aan de diluviale gronden van de oostelijke streken des rijks herinnert. Ook de blauwe boschbes (*Vaccinium Myrtillus* L.), eene plant, die op de heiden en in de bosschen van Gelderland, doch nergens elders in de duinstreken voorkomt, is hier door mij gevonden. Verder ziet men overal onder de lijsterbessen het vrouwenhaarmos (*Polytrichum*), in de zandige lanen de gewone heideplant (*Calluna vulgaris* SALISB.) en de brem (*Sarothamnus vulgaris* WIMM.), terwijl de lage weilanden in den omtrek hier en daar als bezaaid zijn met het fraai violet bloeiende harlekijns-standelkruid (*Orchis Morio* L.). — Het is als bevinden wij ons in een gansch andere streek, en de overeenkomst van den plantengroei

der Berger bosschen met die der Oost-Nederlandse bosschen en heiden is voor de natuurlijke historie van ons vaderland ten hoogste merkwaardig.

In deze streken lag van ouds de grens tusschen Kennemerland en West-Friesland, en welligt zien wij in de dorpswoningen nog het overblijfsel van een voormalig nationaal of liever stamverschil tusschen de Kennemers en Westfriezen, een verschil, dat ons den geweldigen en herhaalden strijd tusschen de Hollandsche graven en de Westfriezen in de middeleeuwen verklaart. Ten noorden van Beverwijk toch ziet men meer en meer de eigenaardige groen geverfde geveltjes met hun zonderlinge puntige of kroonvormige sieraden, die ten zuiden en rondom Haarlem geheel ontbreken. Die geveltjes herinneren aan de woningen der Scandinavische en Noord-Russische landbewoners en niet minder aan de Tyroolsche en Zwitserse Alpenhutten. Welligt kunnen zij bijdragen leveren tot een naauwkeuriger kennis van eene overoude verwantschap der oude Noord-Nederlanders met de Scandinaviërs en tevens met de bergbewoners van Midden-Europa. Meer en meer toch leert ons de ethnologie in het leven der volken dezelfde wet herkennen, die de botanie ons in het leven der planten aanwijst: „Gelijkheid van karakters in het hooge noorden en op de hooge gebergten.”

Van den bouwval van Brederode tot aan het dorp Santpoort, bij het IJ, loopt een kronkelend beekje, de Brederosche Beek genoemd. Langs dat beekje strekt zich eene reeks binnenduinen uit, met hakhout beplant en bekend onder den naam van „het Neethof.” Naar de zijde van Bloemendaal zijn deze binnenduinen vrij hoog en met schilderachtige bosschen beplant. Hier liggen de Molen- of Schapenduinen, benevens de buitenplaats Wildhoef en het tegenwoordige Aelbertsberg, eene streek, niet minder schoon dan de binnenduinen van Heemstede. Wildhoef komt veel overeen met Saxenburg, waaraan die plaats bijna onmiddellijk grenst, en is waarschijnlijk een even oorspronkelijke, oude boschgrond. Op Wildhoef vindt men prachtige hooge witte populieren, met stammen van ongeveer 6 el omtrek. Deze echt nationale en te weinig

gewaardeerde boom groeit in de omstreken van Haarlem van alle boomen het snelst en het hoogst en bereikt somtijds reusachtige afmetingen. Hij is tegen de zeewinden en het klimaat goed bestand, en de eenige boom, die het lagchende voorkomen der Hollandsche bosschen nu en dan een verheven karakter geeft. Het sieraad van deze plaats is voorts een buitengewoon hooge sparreboom, die, evenals die van Elswoud, de eer van de ernsthafte familie der Coniferen met waardigheid handhaaft. — Het is een fijne spar (*Abies excelsa* POIR.); zijne houding is kegelvormig, van boven stomp, terwijl de zilverspar (*Abies pectinata* D. C.) eene meer breed pyramidale, spits toeloopende gedaante heeft.

Zeer onlangs vond ik op Wildhoef de fraaije spinrokvormige aardster (*Geaster coliformis* P.), een zonderlingen paddestoel, die tot heden nergens dan in Engeland en in Nederland aangetroffen is ¹⁾.

De Molenduinen waren vroeger kaal of slechts met eenige eiken begroeid en met schapen beweid, tot omstreeks het begin dezer eeuw de toenmalige eigenaar ze met hout heeft beplant, voornamelijk met dennen, waarvan het zaad uit Noorwegen afkomstig is. — Als trotsche zuilen rijzen die Scandinaviërs omhoog; zij gevoelen zich hier te huis, en hunne donkere kruinen en roodachtige stammen vormen een schilderachtig geheel met het lichte groen der korte, gedrongene en grillig getakte oude eiken. Behalve de reeds genoemde Euphorbia, groeijen hier weinig zeldzame of karakteristieke planten, hetgeen uit de latere beplanting te verklaren is. In het najaar echter is de groenende bodem met fraaije en talrijke soorten van paddestoelen bedekt. Op de opene plaatsen ontwikkelen zich dan de gekorrelde en de gele pijpzwammen (*Boletus granulatus* L. en *B.*

¹⁾ In Engeland het eerst afgebeeld door den beroemden SOWERRY, in het laatst der vorige eeuw, in Nederland het eerst gevonden te Katwijk, in 1865, door den heer HUGO DE VRIES, phil. student te Leiden. — De heer BERKELEY, de kunstigste waarnemer en beschrijver der Britsche zwammen, berigt mij omtrent dese plant, dat zij in Engeland zeer zeldzaam is en alleen in zandige weilanden van Norfolk en Suffolk moet voorkomen. Zij is door hamzelveu echter nimmer gevonden.

luteus L.) in verbazende menigte. Haar breede hoed en glimmende, kleverige, bruingele of goudgele opperhuid maken haar kennelijk genoeg. Deze paddestoelen vond ik het talrijkst op de Molenduinen en op al de buitenplaatsen achter Overveen, die in later tijd op de barre duinen zijn aangelegd. Ook in het Neethof zijn zij talrijk. Op dezelfde gronden, doch minder algemeen en liefst onder het jonge hout, groeijen in het najaar de rimpelzwammen (*Helvella crispa* F, en *H. lacunosa* AFZ.), kenbaar aan haar diep en onregelmatig gevoorden steel en witten of muisvalen, gerimpelden hoed, die in alle vormen tusschen een domineessteek en een bisschopsmyter afwisselt.

Aan het einde van het Neethof, bij Santpoort, ligt een rond heuveltje, met zware dennen begroeid. Hier herinnert ons het landschap aan Groenendaal-en-Boschbeek, en ook hier groeijen in het najaar de fraaije licht-oranje *Peziza aurantia* FL. DAN., die wij tot nog toe alleen ginds gevonden hebben. Beide plaatsen liggen ongeveer op eene lijn van noord tot zuid. Even zoo vindt men in de zeeduinen tusschen Overveen en Velsen, ongeveer tien minuten gaans van de landzijde, twee paddestoelen (de *Lycoperdon pyriforme* RUPP. en de *Tulostoma mammosum* MICH.), steeds in gezelschap met elkaar over eene zeer smalle en scherp begrensde streek, van noord tot zuid. — Dikwijls, wanneer ik op de duinen rondzwierf, herinnerden mij die paddestoelen, dat ik niet ver meer van de oostelijke helling verwijderd was.

Wij bevinden ons nu voor de lage weilanden, die zich van Santpoort langs het IJ in onafzienbare verte uitstrekken. Wij zien het dorp Sparendam en den stompen toren van Sparenwoude, doch ons oog zoekt te vergeefs naar de bosschen, die eenmaal aan dat dorp den naam Sperneriswalde gegeven hebben. — Een der laatste overblijfsels, het fraaije, maar als buitenplaats wel wat lage en vochtige Sparenhoven, viel door de hebzucht van onbarmhartige sloopers! — Maar . . . „das Gemeine muss man nicht rügen, denn es bleibt sich ewig gleich”, zegt GÖTHE.

Beter lot trof de buitenplaats het Klooster, die dicht bij de stad gelegen en met groote zorg onderhouden, nog een

eerwaardig gedenkstuk is uit den ouden tijd. Vroeger lag daar het klooster der reguliere Kanunniken, gesticht in 1405, hetwelk kort na het beleg in 1573 is opgeheven. Een gedeelte van het bosch is sedert dien tijd weinig veranderd. In de hooge, oude boomen aan de oostzijde nestelen tallooze reigers, en in het voorjaar geeft het schrille gekras dier vogels een somberen, tragischen indruk bij het schaduwrijke geboomte. Het stevenskruid (*Circaea lutetiana* L.) groeit hier in overvloed en wijst op een voormalig verband tusschen deze plaats met Berkenrode en het Haagsche Bosch.

Willen wij ons verder van het oude karakter dier laag gelegen bosschen eenig denkbeeld maken, dan begeven wij ons naar de houtgronden onder Zuid-Schalkwijk, ten zuidoosten van de stad. Hier ligt aan den Schalkwijkerweg de hofstede Oosterspaarne, en een uur gaans verder, midden in de weilanden, het Schaker- of Schapenbosch. Dezen naam houd ik voor eene verbastering van „Sakerbosch” en eene herinnering aan het *Nemus sacrum*. Achter deze bosschen loopt, evenwijdig met den Schalkwijkerweg, een breed en ongelijk pad, dat nog door het volk de Woudweg wordt genoemd. Naauwelijks 40 bunders zijn hier thans met bosch bedekt. Die bosschen zijn vroeger buitenplaatsen geweest, doch thans wordt sedert vele jaren het hout er alleen tot brandhout geteeld. Elzen en wilgen waren er in den ouden tijd de voornaamste boomsoorten; de onophoudelijke aanplanting van esschen, als geschikter hakhout, doet de elzen meer en meer verdwijnen, en 't is zelfs, of zij er niet meer groeijen willen. De wilgen bekleeden hier nog steeds een voorname plaats; men kan zien, dat deze hier oorspronkelijk zijn, want wilgenplantsoen wordt hier niet van elders overgebracht, en toch heb ik er niet minder dan dertien soorten gevonden. Bijna de geheele wilgenflora van Haarlems omstreken is hier in een klein bestek vereenigd; in het duin groeijen meest de ruige wilg (*Salix caprea* L.), de geoorde wilg (*S. aurita* L.) en de kruipwilg (*S. repens* L.); bij de kommen en kanalen der Amsterdamsche duinwaterleiding de tweebastwilg (*S. amygdalina* L.), de witte w. (*S. alba* L.) en de

purpere w. (*S. purpurea* L.). Hier zijn het vooral de witte wilg, de *S. stipularis* SM., de *S. cinerea* L. en de bindwilg (*S. viminalis* L.), die den boventoon voeren. — De wilg is dus hier het hoofdkenmerk van het bosch. Zeer algemeen en karakteristiek zijn hier voorts in het vroege voorjaar de gele, zeer lage bloemen van het speenkruid (*Ficaria ranunculoïdes* MÖNCH) en de fraaije, grijs-stekelige, soms zeer groote bladrozetten van de moeras-distel (*Cirsium palustre* SCOP.), iets later de wilde kervel (*Anthriscus sylvestris* HOFFM.) en de roode koekoeksbloem (*Lychnis diurna* SIBTH.). Het is een eigenaardig schouwspel, dat deze drassige bosschen in de maand Mei aanbieden. Al is het buiten nog wat guur, in het bosch is het zoel, ja somtijds drukkend; tusschen het ongeveer 30 voet hooge, met hop (*Humulus Lupulus* L.) omslingerde schaduwrijke hakhout loopen smalle laantjes, met een nevelachtig, boschachtig donker in de verte; de koekoeks- en wilde kervelplanten zijn 4—5 voet hoog, en hare bloemen schitteren als onafzienbare roode en witte wolken. — Op de oude stammen vinden wij zeer sierlijke mossoorten, waaronder vooral de *Homalia trichomanoides* BR. et SCH., met hare bevallige, lichtgroene, glanzige, platte blaadjes, en het *Brachythecium rutabulum* SCH., met zijne groote steenroode vruchtjes. Later is de bodem van het geheele bosch met het lange kleefkruid (*Galium Aparine* L.) begroeid.

De merkwaardigste en stellig een der oudste en oorspronkelijkste planten van het Schalkwijker Bosch is het springkruid of de wilde balsamine (*Impatiens Noli tangere* L.), een fraaije, hooge, geelbloeiende plant, die veel op de tuin-balsamine gelijkt, en wier zaaddoozen zich bij de geringste aanraking oprollen en de zaden ver weg slingeren. Deze plant is aan drassige gronden eigen, doch wordt door de bebouwing of bewerking dier gronden meer en meer uitgeroeid. Rondom Haarlem was zij vroeger veel talrijker. — Voorts groeit in dit bosch in het voorjaar de *Peziza tuberosa* BULL., een zeer zeldzame, schotelvormige zwam, die zich aan lange stelen uit kleine zwarte knolletjes ontwikkelt. Niet minder merkwaardig is op de hofstede Oosterspaarne de Italiaansche aronskelk (*Arum italicum*

will.), eene plant, die hoogstwaarschijnlijk hier verwilderd is, maar die toch zoo vele jaren hier heeft stand gehouden en zich zelfs heeft uitgebreid, dat men haar het burgerrecht kan toekennen. Zij groeit om Haarlem op drie verschillende plaatsen.

Wanneer wij op een warmen zomerochtend een der talrijke hakbosschen binnendringen, zijn wij als in een heiligdom der natuur verplaatst; de dampkring is zoel en drukkend; de grond is zwart, zeer vochtig, minder begroeid dan aan de randen. Maar op sommige plekken zien wij een opeenhooping van groen; groote pijlvormige, donkergroene, wit geaderde bladeren, en daartusschen groote bloemen, vreemd lichtgroen, als geopende peperhuizen van een voet lengte. In deze bloem of bloemschede zien wij een knodsvormig ligchaam, aan welks beneden-einde de meeldraadjes en aanstaande vruchtjes zoo verwonderlijk fraai en regelmatig geplaatst zijn, dat wij onwillekeurig de natuur bewonderen, die in de meest verlorene schuilhoeken zoo getrouw hare majesteit volhoudt; — en die majesteit verloochent zich nooit. Op de armste plaatsen, te midden van vuil en onreinheid, op mesthoopen en in kelders, overal blijft de natuur zich gelijk, overal is zij edel en groot in hare werken. — Een troost voor hen, die zich op aarde misplaatst wanen.

Overzien wij nu nog eens in het algemeen de verschillende houtgronden, die wij hebben bezocht, dan vinden wij daarin vijf verschillende karakters. — Vooreerst de woeste boschjes in de duinvalleijen, gekenmerkt door den berk, ten tweede de bosschen langs en op de helling der zeeduinen landwaarts, gekenmerkt door den eik, ten derde de bosschen der binnenduinen, waarin de den een hoofdrol speelt; vervolgens de niet geheel vlakke, maar nu en dan golvende en met lage heuveltjes bedekte uit zand en humus gemengde gronden, die gekenmerkt zijn door eiken, iepen, populieren, beuken en linden, en eindelijk de lage, drassige, veenachtige gronden, het rijk van den

wilg. — Zoo zien wij reeds over eene stroek van weinige mijlen in den omtrek den magtigen invloed van den bodem op den plantengroei.

Het is een zonnige dag in het begin van Maart. Het geboomte in den Haarlemmerhout is nog dor; alleen de iepen zijn op hunne kale takjes met tallooze bloempjes bedekt; nergens zijn de boschjes zoo dicht, of men kan den bodem zien; maar op dien bodem ontwikkelt zich een eigenaardig leven: Overal worden kleine aardkluitjes opgeheven; overal komen knoppen te voorschijn. — De eerste bloemen zijn geel en als kleine sterren, verbazend in aantal; het is de *Ficaria ranunculoïdes*. De lucht is nog koud, de wind scherp, maar de *Ficaria* kan er tegen, en haar vroege bloei is een deugd, die vergoedt wat haar aan luister ontbreekt. — Niet lang na de *Ficaria* ontwaakt een ander uit den winterslaap: de helmbloem (*Corydalis solida* SM.), met hare rooskleurige of violette, sierlijke trossen. Zij is schooner en hooger dan de *Ficaria*, en de kinderen plukken haar bij menigte af, om haar straks verflensd langs den weg te laten liggen. — Het zijn maar bloemen! — Tusschen het geel en violet van deze beide bloemen spreiden zich weldra de breede, zeer verdeelde, lichtgroene bladeren van de wilde kervel (*Anthriscus sylvestris* HOFFM.) en de wilde geranium (*G. Robertianum* L.) uit. De eerste blaadjes ontspruiten nu ook aan de vogelkers, de vlier, de wilde kastanje, den haagdoorn en de papenmuts; het roodborstje zingt zijn eenvoudig, landelijk lied; hier en daar hooren wij ook den tjief-tjaf (*Phyllopneuste rufa*), die zijn eigen naam fluit. Het roodborstje heeft minder roem dan de nachtegaal, maar in zijn gezang is ook minder omhaal. Ik zou haast zeggen, het zingt eenvoudiger, hartelijker, minder om te schitteren. De zang van het roodborstje behoort bij de vroege lente, bij de *Ficaria* en de *Corydalis* en bij het afgebroken babbelend gezang der spreeuwen, dat ons altijd aan onze eerste jeugd herinnert.

Het gras wordt groener, de lucht zachter; de beuken, eiken en linden laten hun eerste blaadjes zien; de loverachtige vruchtjes der iepen fladderen in den wind en overdekken den grond met jeugdigen tooi. — De *Ficaria* en *Corydalis* verwelken, en als haar opvolger komt de kleine hoenderbeet (*Veronica hederacea* L.), met ronde, gelobde blaadjes en lichtblauwe bloempjes; het aardveil (*Glechoma hederacea* L.) met lange kruipende stengels en helder violetblauwe bloemen, en eindelijk de *Veronica Chamaedrys*, een der talrijkste en bevalligste plantjes van onze omstreken. De stengels zijn teeder, dun, half kruipend; de blaadjes lichtgroen met gekartelden rand; de bloemen vrij groot, hemelsblauw, spoedig afvallend. — Daarom heet het in het Duitsch „Männertreu“, in het Hollandsch „Eerenprijs.“ In beide benamingen ligt bittere ironie.

De vogels vermeerderen nu in aantal: De fluiter (*Phylloperneuste sibilatrix*) vliegt boven de hooge boomen uit en zingt daarbij zijn eigenaardig lied. Dat lied is zeer kennelijk, en reeds de gedachte daaraan brengt lente in ons gemoed. Het klinkt ongeveer: ti—ti—ti—tititititi—zzzzzwi.

De *Veronica Chamaedrys* blijft haar azuurblauwe bloemen rijkelijk geven; zij wacht haar witte vriendin, de *Stellaria Holostea* L., de mei-koningin van den Haarlemmerhout. Het gras is nu overal hoog, prachtig groen; hier en daar wiegelen reeds de bloemen der *Dactylis glomerata*, het eerste en laatste, het gemeenste gras in den Hout. De boomen zijn nu met helder groen bekleed. Het opschietende gras verbergt de onreinheden van den naakten grond en vormt met regt een kleed; er komt een soort van deftigheid, van netheid in de natuur; men ziet geen storende kale plekken; het is als een zondag, als een bruiloft, — en de menschen volgen de natuur na en maken hunne huizen schoon. — Dan komt de koningin van den Hout, de *Stellaria* te voorschijn; met duizende stervormige, rank gesteelde bloemen tooit zij het lichtgroene gras; hare bloemen zijn zoo wit als sneeuw en zoo rein als waren ze uit papier geknipt. — De zachte voorjaarsregen heeft opgehouden; het reukgras (*Anthoxanthum*

odoratum L.) verspreidt in den vooravond den geur van den Waldmeister, die in Haarlems omstreken in het wild zeer zeldzaam is. Hoog in de oude boomen hoort men het „koe koerrr” van de houtduif, in de verte den koekoek, en als grondtoon den golvenden rhythmus der kikvorschen.

Met het verwelken der *Stellaria* komt een ander tijdperk. De wittebroodsweken duren kort, en het proza des levens komt in de gedaante van lange, wiegelende gras-halmen, hoog opgeschoten roode koekoeksbloemen en geraniums en groote boterbloemen. De *Chelidonium majus* vertoont zich met zijne zeegroene bladeren en flodderige gele bloemen in alle boschjes, de roode klaver (*Trifolium pratense* L.) en de donkerviolette bruinelle (*Prunella vulgaris* L.) op alle grasvlakten. De netheid, de harmonie verdwijnen meer en meer, en een zekere woeste weelde herinnert aan den mannelijken leeftijd van een losbol. — Hier en daar zien wij kale plekken tusschen de spichtig opgeschoten planten doorschemeren. De eiken en beuken worden donkergroen; het gezang der nachtegalen wordt schaarscher, en het kort afgebroken lied van den wielewaal heeft iets van een berouwvol klagen en herinnert ons aan het „Nessun maggior dolore” van FRANCESCA DA RIMINI.

Van de grassen komt de kropaar (*Dactylis glomerata* L.) met haar dikke, topzware bloemaren het eerst, daarna de vossenstaart (*Alopecurus pratensis* L.), het trilgras (*Briza media* L.), de windhalm (*Aira caespitosa* L.), het kamgras (*Cynosurus cristatus* L.), het zachtharig havergras (*Avena pubescens* L.), het zorggras (*Holcus lanatus* L.), waarvan de breede pluimen in alle tinten tusschen wit, rooskleur en violet schitteren, en eindelijk het gele havergras (*Avena flavescens* L.), met zijn hooge, zeer uitgespreide, fijnbloemige, gele pluimen. Zoodra dit gras zijn bloemen in volle pracht laat zien, zijn wij midden in den zomer, en is de maaitijd daar. — Dan wordt het bosch zeer alleedaagsch; het kort afgesneden gras herstelt zich nimmer van de gruwzame mishandeling; al de schoone bloemen zijn verdwenen —

»Men kent en vindt haar standplaats zelfs niet meer.»

De natuur wordt eentoonig en doodsch. Het is drukkend warm; er heerscht een onheilspellend zwijgen; slechts het zacht gesnap van het kersenspikkertje (*Muscicapa grisola*) of het gebrom eener groote vlieg breekt de angstige stilte van den middag des jaars. — Alles haakt naar verandering, naar uitkomst.

Daar komen zij, de zwarte en vaalgele kolossen, de „magni montes avolsaque saxa” van Lucretius; daar komen zij, de donderwolken, met haar ontzagwekkende vormen en kalme, maar geweldige bewegingen, de heerlijkste beelden der altijd woelende, magtige natuur; in alle landen en klimaten gevreesd en bewonderd. De lucht wordt zwart en vaal, en aanhoudende donder- en regenvlagen jagen ons huiswaarts.

Vele weken duurt het eer er weder vrede komt in de ontstelde natuur. Weder bezoeken wij onzen Hout en vinden alles veranderd. Het is alsof er een nieuw leven is ontwaakt; het mos is groen en frisch; het jonge hout is met nieuwe blaadjes, het lage gras met nieuwe gele en violette bloemen bedekt (*Crepis virens* VILL. en *Centaurea Jacea* L.), en op de schaduwrijkste plaatsen is het mos door de hoedjes van den sierlijken *Cantharellus cibarius* FR. verguld. Die gele, schelpvormig omgebogen paddestoelen blinken als gouden sieraden op groen fluweel, en rondom, in alle boschjes, langs alle paden verrijzen nu de zonderlinge kryptogamen, die wij onder den naam van paddestoelen kennen. Nu eens in kleine groepjes staat op enkele plaatsen de scharlakenroode, wit gevlekte *Agaricus muscarius* L. Zeer algemeen is de witgesteelde, wit en roodgevekte, zeer breekbare *Russula emetica* FR. en de *Agaricus phalloïdes* FR., met witten of geelachtigen, soms schubbigen hoed en knolvormenden steel. Neemt u in acht: alle drie zijn zeer vergiftig. — Bovenal talrijk is de onschadelijke *Boletus edulis* BULL., die dikwijls verbazend groot wordt, en de *Scleroderma*, een ronde, knolachtige zwam, die in vorm en kleur overeenkomt met een aardappel. Op sommigen dier *Scleroderma*'s groeit een woekerzwam (de *Boletus parasiticus* BULL.), een in Europa zeldzaam gewas, dat in Nederland tot nog toe alleen in

den Haarlemmerhout is gevonden, dicht bij de plaats, waar de goede LAURENS COSTER eenmaal zijn letter sneed.

Met het aankomen van deze zonderlinge planten wordt het loofdak der boomen al ligter en doorschijnender; de bladeren der kastanjes beginnen het eerst en worden geel, de beuken donker bruinrood aan de toppen. De wind wordt koeler, en het realistisch, doch welluidend gekwink der doortrekkende vinken doet ons gedenken aan de genietingen van het gezellige leven.

Wederom komt een tijd van storm en regen. Het tooneel verandert meer en meer. Wij komen in den Hout terug als de eerste vorst den grond heeft verstijfd. Die grond is bruinrood door de afgevallen bladeren; de zon komt bloedrood op en kleurt de grijze stammen en takjes met haar schijnsel. De boomen zijn bladerloos en trekken de aandacht door de grijze en gele korstmossen (*Parmelia*), die hen bedekken. — Op de jongste, gladde stammetjes zien wij tallooze zwarte plekjes; door het vergrootglas schijnen het vreemde letters of hieroglyphen. Het is het schriftmos (*Ophographa*). De bladmossen zijn nu in volle kracht; in den Hout zijn het talrijkst *Mnium hornum* HEDW., met groote ovale vruchtjes, *Catherinea undulata* W. et M., met gekrulde blaadjes en vogelbekachtige, gedraaide, gesnavelde vruchtjes; het *Climacium dendroïdes* W. et M., met zijne bladkroontjes; het *Ceratodon purpureus* BRID., dat de opene, zandige gronden onder het jonge hakhout bloedrood kleurt, en vooral het prachtige *Polytrichum formosum* HEDW., dat donker fluweele plekken vormt op den golvenden grond. De frambozen hebben ook nu haar blad niet verloren, maar vormen groene, van verre zichtbare boschjes in de boschjes. Hier en daar huppelen meezen door de takken en fluiten met schellen, fijnen toon; de ekster springt kwetterend voor ons uit, en hoog in de lucht hoort men het rauwe gekras der kraaijen. In den toon van beide vogels, vooral wanneer er twee of meer bijeen zijn, ligt een eigenaardig twistziek karakter. Het is als hoorden wij menschen.

Maar de lucht wordt graauw; de sneeuw begint te vallen en bedekt spoedig de takken der sparren met een witten rand.

Die sparren zijn klein en armoedig, en een sterke verbeelding alleen brengt ons Noorwegen of Zwitserland voor den geest. — Gelijk met het Hollandsche Bosch is het ook met den Hollandschen mensch. — Klein blijft hij, als hij, door verwaande redenering verblind, anderen wil navolgen; groot kan hij worden, als hij zich volmaakt volgens eigen aard en aanleg. — Maar zoolang in het Hollandsche Bosch nog de sporen van den natuurlijken plantengroei gevonden worden, zoolang wanhopen wij niet aan het behoud onzer nationaliteit en van het oude Hollandsche volkskarakter.

At spes non fracta.

AANTEKENINGEN.

1. Woud zonder genade. Zie daaromtrent mr. L. PH. C. V. D. BERGH, *Handb. der Middel-Nederl. Geographie*, bl. 98, en A. G. B. SCHAYES, *les Pays-bas avant et durant la domination romaine*, I, 340, 342.

2. Haarlemmerhout. In eene grafelijke rekening van 1344 heeft men opgeteekend gevonden: „twee wilde ossen ende een hert uten houte van Harelem.” Zie v. D. BERGH, *Handb. der Middel-Nederl. Geog.*, bl. 99. In 1275 was het houtvesterschap van den Harelemmerhoute een aanzienlijke betrekking. Zie AMPZING, *Haerlem*, bl. 92.

3. Baduhenna. Dit bosch wordt vermeld door CAESAR, *de Bell. Gall.*, VI, 10, en TACITUS, *Ann.*, IV. De naam doet denken aan Batua, Bathua en Pagus Baduanus, vermeld in oude stukken van de 9de en 10de eeuw. Zie v. D. BERGH, *Handb. d. M. N. Geogr.*, bl. 199. Ik meen daarom dat het in Gelderland gelegen heeft.

4. De Boom, het oudste wapen van Haarlem. Zie hierover v. OOSTEN DE BRUYN, *de stad Haarlem*, bl. 18; dr. D. J. VEEGENS, *Haarl. Vertellingen*, bl. 43, 50. Wij moeten hierbij niet denken aan een wapen in heraldieken zin; deze zijn van latere dagteekening; maar aan een zinnebeeld, welligt het symbool der godin, in den geest der Duitsche Irmenzuilen. — Over de vereering der boomen bij de oude Friezen leze men WESTENDORP, *Noordsche Mythologie*; v. D. BERGH, *Woordenboek der Ned. Myth.*; SCHAYES, a. b., II, bl. 336; ACKER STRATINGH, *Aloude Staat en Gesch. des Vaderl.*, II, bl. 384. — Welligt staat de oude merkwaardige sage van FREDERIK BARBAROSSA in verband met den Haarlenschen dorren boom. Zie GRIMM, *Deutsch. Myth.*, 2e Ausg., S. 907, 909. THORPE, *Northern Mythol.*, III, 102. De sage luidt aldus: „Op den Kifhäuser in Thuringen slaapt FREDERIK BARBAROSSA; hij zit aan een ronde steenen tafel, met het hoofd in de hand; zijn baard is rondom de tafel gegroeid en heeft reeds tweemaal den omtrek omsloten; zoodra de derde rondte is gemaakt, zal de koning ontwaken. Dan zal hij zijn schild hangen aan een dorren boom: de boom zal daardoor groen worden, en betere tijden zullen komen.” Ik houd met GRIMM de grondslagen van deze sage voor afkomstig uit den voor-Christelijken tijd. — De over-

levering van god **DOMAR** is later op **FREDERIK BARBAROSSA** overgegaan. — Even als deze sage houd ik ook die van de Damiate-scheepjes van voor-Christelijken oorsprong, en afkomstig van het groote feest der moedergodin, waarbij een *schip* als heilig teeken werd rondgedragen. — Dit schip werd, na afloop der plegtigheid, in het heiligdom opgehangen. Ook in sommige plaatsen van Holstein hangen *scheepjes in de kerken*. Het rondragen van het schip geschiedde door de wevers. Nog in het begin dezer eeuw hielden de Haarlemsche wevers, in Junij, op de zoogenoemde Krokjesdagen, optogten, waarvan de oorsprong toen reeds lang vergeten was. De sagen van **BARBAROSSA**, **DAMIATE**, **ENGELMUNDUS**, enz. schijnen de oude heidensche overleveringen van lieverlede te hebben vervangen. Zie **GRIMM**, a. b., 236, 243. — **THORPE**, a. b., I, 282. **C. DE KONING**, *Tafereel der stad Haarlem*, IV, 352. — De vereering van het schip en den ploeg wijst op de oudste bekende godsdiensten der menschheid en op de afkomst onzer voorvaderen uit Azië.

5. **Bakenes**. De overlevering aangaande de Bacchusdienst aldaar kan men in **AMPZING's** en **SCHREVELIUS** beschrijvingen van Haarlem nalezen; voorts in **V. LEEUWEN**, *Batavia Illustr.*, 1243; **WESTENDORP**, a. b., 148; **V. D. BERGH**, *Ned. Volksoverl. en Godenteer*, bl. 89. — De oudheid van Bakenes wordt aangetoond in **AMPZING**, bl. 26 en 55, en **V. O. DE BRUYN**, bl. 64. — Ik ben nog niet geheel afkeerig van het gevoelen van **F. SCRIVÆRIUS**, die den naam Bakenes afleidt van het middelnederd. *Bake*, wild zwijn; dit dier toch was aan de groote moedergodin gewijd. — Het schijnbaar onedele van deze toewijding valt weg, als men bedenkt, dat niet ons varken bedoeld wordt, maar het wilde zwijn, de ever, de leeuw der Noordsche wouden, voor wiens vroegere vereering nog de veelgebezigde naam **Evert** getuigt. Eenige overoude namen van straten op Bakenes versterken mijn vermoeden: **Valkensteeg**, **Ravensteeg**, **Biggensteeg**, **Vrouwensteeg**, **Banne** (vervloekte) **steeg** wijzen op den heidenschen tijd. De valk en de raaf waren heilige vogels; bij de Scandinaviërs was de valk aan **Freyja**, de raaf aan **Odhin** geheiligd. Aan **Freyja** werden in het najaar koeken in den vorm van zwijnen ten zoenoffer gebragt. Nog heerscht, volgens **GRIMM** (*Myth.*, S. 194), op sommige plaatsen in Zweden de gewoonte om tegen kersttijd koeken in den vorm van zwijnen te bakken. — Merkwaardig is het, dat die gewoonte ook te Haarlem bestaat, en ik twijfel zeer, of zij wel geheel op rekening van de varkenmarkt te brengen is.

6. **Hertha**-dienst. Zie **TACITUS**, *d. M. Germ.*, 40; **WESTENDORP**, a. b., bl. 80; *Bat. Ill.*, 391; **VEEGENS**, a. b., bl. 49. — De heer **VEEGENS** veronderstelt, dat **Hartjesdag** van **Hertha** is afgeleid. — De onzekerheid, dat ooit een vrije jacht aan de Haarlemmers verleend is, blijkt o. a. uit **AMPZING**, bl. 74. — Behalve den naam **Hertha**, vinden wij nog tallooze namen vermeld, waaronder de moedergodin bij de oude Noordsche volken bekend was. Van die namen schijnt die van **Brechta** of **Berchta** (**Perantha**, **Perantha**) voor deze streken het waarschijnlijkst. (Zie over vrouw **Brechta**, **GRIMM**, *Myth.*, a. b., S. 250). De maan schijnt bijzonder aan **Brechta** toegewijd geweest te zijn; van daar heette de **Maandag** oudtijds ook **Prechttag**, en is nog die dag bij het landvolk in hooge eer. — Misschien is in die toewijding de oorsprong te zoeken van den naam **Manpad** (**Mānepad**), tussehen **Haarlem** en de **Vogelenzang** gelegen. — De

gewone afleiding van „Mannen” acht ik onwaarschijnlijk. — Zie over Prechta ook WESTENDORP, a. b., bl. 261.

7. Haarlem (Vroegere naamsafleidingen van). Zie v. o. DE BRUYN, I, bl. 11, 13, *Bat. Ill.*, 675. — Na verscheidene pogingen om den naamsoorsprong van Haarlem na te vorschen, ben ik eindelijk tot het vermoeden gekomen, dat hij te zoeken is in het oud-saksisch *êrl* (heer of graaf), angelsaks. *eorl*, oud-noordsch *iarl*, (engelsch *earl*). — Haarlem is dan certijds geweest, hetzij *êrlhem* in den Saksischen tijd, hetzij *iarlhem* onder de Noormannen; de heeren- of gravenplaats, de hofplaats, waar de heeren van Kennemerland vóór de 10de eeuw gebied voerden. Digt bij Haarlem ligt de buurt Schalkwijk. Deze naam kan afgeleid zijn van het oud-saks. *scalc*, knecht. De verhouding van Haarlem en Schalkwijk was dan evenzoo als later die van Berkenrode en Knapenburg. Ik geef echter dit alles voor niet meer dan eene gissing.

8. Harah. Tempelhut. Zie WESTENDORP, a. b., bl. 295, 297; SCHAYES, I, bl. 292; J. AB UTRECHT DRESSELHUIS, *de Godsdiensl. der oude Zeelanders*, bl. 118; v. D. BERGH, *Middel-Nederl. Geogr.*, bl. 299.

9. Harald en Roruk. Zie v. o. DE BRUYN, I, bl. 13. WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, II, bl. 49. JOH. A. LEYDIS, *Chronicon Egmundunum*, 5.

10. Haarlemmerhout in 1426 omgehakt en op nieuw beplant. Zie dr. C. EKAMA, *het beleg van Haarlem in 1426*, bl. 34. Het Kaatsveld in 1755 beplant. Zie SPILMAN en VAN NOORDE, *Gezichten rondom Haarlem*. — Spanjaardsveld. Zie G. TYSSENS, *Gedichten*, 1720, II, bl. 6.

11. Duinen tusschen Haarlem en Heemstede, afgezand. Zie AMPING, bl. 84.

12. Kraantje-lek. Zie v. D. BERGH, *Ned. Volksv. en Godenl.*, bl. 68. — Voor het gevoelen, dat omstreeks deze plaats een dorp moet gelegen hebben, pleit ook de naam „Buurweg”, zoo heette de schilderachtige weg, die langs het voormalige Volmeer naar den Zandvoortschen straatweg loopt en waar men thans zeer weinig „buren” vindt. De oude kastelein verhaalde ook van een kelder, dien men in zijne jeugd in die omstreken bij het graven had gevonden. — De naam Kraantje-lek is misschien de verbastering van een ouden plaatsnaam, waarin „lek” (laak, leek, laca) voorkwam in de beteekenis van eene grensscheiding of van een water, hetzij een meer, een beek of eene rivier. Zoo is de naam Medemblik afgeleid van Medemelake enz.

13. Witte van Haemstede. Zie *Chronijk v. Holland v. d. Klerk der Lage Landen. Kort Chronijkje*, bl. 22.

14. Rijntak langs Brederode, enz. — Hierover leze men de *Divisie-Chronijk*, 2e uitg., bl. VII; AMPING, bl. 11 en 22; *Beschr. v. h. oude Bataw. Zeestrant, s' Hage* 1753; ACKER STRATINGH, I, 198; v. D. HULL, *Oorspr. en gesch. der Holl. duinen*, bl. 67; v. D. BERGH, in NIJHOFF'S *Bijdragen v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 1854, bl. 282, enz.

Ik kan hierbij nog voegen, dat de naam van de buitenplaats „de Rijk” onder Bloemendaal herinnert aan een rivieroever. Zie over de beteekenis van dit woord v. D. BERGH, *Middel-Ned. Geog.*, bl. 305.

De Divisie-Chronijk plaatst den voormaligen loop des Rijntaks bij Volmeer en Bentveld, dus in eene streek, die thans door de duinen is overzand, maar waar men aan de rigting der duinen nog zeer goed den voor-

maligen loop van een breed water kan herkennen. Op de bekende kaart van JOOST JANSZ. BEELDSNIJDER ziet men door de gansche duinketen eene reeks van waterplassen en meertjes, die voor de meening pleiten, dat hier vroeger een water gestroomd heeft. Het meertje achter Bloemendaal is daarvan een der laatste overblijfselen, en ook vooral merkwaardig, omdat het in geen verbinding staat met het afzakkende duinwater, maar een waterbekken op zich zelf vormt. Eindelijk zijn in het jaar 1867 in de omstreken van Haarlem, op eene zekere diepte, hier en daar sporen van eene kleibedding te voorschijn gekomen, die het vermoeden versterken. Zie *Album der Natuur*, 1867, bl. 311.

15. Bentveld. In de lijst der Utrechtsche kerkgoederen uit de 10de eeuw komt de naam Benetfelda voor. Wordt hiermede Bentveld bedoeld en heeft deze naam eene godsdienstige beteekenis, dan wordt daardoor de overlevering van het klooster in Mariënbosch versterkt. (*Oork. boek v. Holl. en Zeel.*, bl. 24.)

16. De Blaauwe Trappen. Deze naam is overoud en heeft mij steeds herinnerd aan de „Fortrapa” bij Kinnem, waarvan melding is gemaakt in het charter van koning KAREL aan graaf DIEDERIK in 922, en omtrent wier juiste ligging groot verschil van meening heeft bestaan. Zie over Fortrapa, v. D. BERGH, *Midd. Ned. Geogr.*, bl. 59. De Blaauwe Trappen vormen met de duinen van de plaats „Jagtlust” tot aan den Kruidberg een zeer oude en oorspronkelijke duinhelling, aan wier voet zich de kleiachtige weilanden van Brederode onmiddellijk uitstrekken.

17. Kan de naam Brederode ook afkomstig zijn van het oude Bretenheim of Bredheim van het Utrechtsche kerkregister? De bekende afleiding van „Breede roeden” komt mij onwaarschijnlijk voor. — Ik houd den oorsprong van dien naam voor Scandinavisch. Het Deensche woord „Bredde” beteekent „oever” of „strand”, en „rode” afkomstig van het Deensch „rod”, wortel, werd algemeen gebruikt om een plaats aan te duiden, waar het wilde bosch was uitgerooid. Van daar ook ons woord „rooijen.” — Misschien is ook de naam „Tetrode” de oude naam van het dorp Overveen en van een der oudste adellijke geslachten van Kennemerland, afgeleid van het Deensch „Tet” (Tøt), „digt bij”, omdat de plaats digt bij Haarlem lag. Dat de Tetrode’s een overoude Haarlemsche familie zijn geweest, bewijst eene oorkonde van het jaar 1310, waarvan mij door den heer J. TETTERODE te Amsterdam welwillend inzage is verleend. — De geschiedenis der Denen in Kennemerland acht ik een hoogst gewigtig onderwerp voor oudheidkundige nasporingen, vooral ook omdat ik tusschen Noord-Nederland, Denemarken en Engeland een grooter ethnologische verwantschap aanneem dan tusschen Noord-Nederland en Pruisen.

18. Heerenduinen en Prinsbosch. Deze goederen hebben langen tijd aan het huis van Oranje-Nassau behoord en zijn na den dood van prins WILLEM III in andere handen gekomen. Zie A. LOOSJES P.ZN., *Hollands Arkadia*, bl. 323.

19. Het voormalig slot Oud-Haarlem bij Heemskerk is zeker een der oudste kasteelen van Kennemerland geweest, misschien wel de zetel van de graven dezer gouw. In oude geschriften wordt het ook „het huis ter Lek” genoemd. — Zie *Nederl. Oudheden*, te Amsterdam bij J. v.

ROIJEN, 1700, bl. 192. — Volgens AMPZING is het verwoest in 1436. Zie AMPZING bl. 18. — Met zekerheid kan dienaangaande echter nog niets worden gezegd, omdat het aantal kasteelen in de omstreken van Beverwijk en Heemskerk zeer groot was, en men dikwerf de namen heeft verward. De bouwval wordt thans door den niet oudheidlievenden eigenaar geheel opgeruimd.

20. Wat de gevelversieringen van de Noordhollandsche dorpswoningen betreft, acht ik eene beschrijving en afbeelding daarvan uit een ethnologisch oogpunt hoogst wenschelijk, omdat die versieringen meer en meer in onbruik geraken. Omtrent den Scandinavischen, Tyroolschen en Zwitserschen stijl raadplege men G. SEMPER, *der Stil in den Technischen u. Tektonischen Künsten*, II, 288.

NAAMLIJST DER PLANTEN

die in Kennemerland in het wild groeijen.

Tot toelichting van deze naamlijst dient, dat ik onder Kennemerland niet versta het tegenwoordige waterschap van dien naam, hetwelk tevens het voormalige Westfriesland en dus bijna het geheele noordelijke gedeelte van Noord-Holland omvat; maar het oude graafschap Kinhem, de smalle strook meerendeels zandigen grond, die zich van de Hillegommerbeek ten zuiden tot het einde der Schoorler duinen ten noorden uitstrekt, ten oosten door Amstelland, het Y en Westfriesland en ten westen door de Noordzee begrensd wordt. Zie ook Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Handb. der Midd.-Ned. Geographie*, bl. 150, en de bij genoemd werk gevoegde kaart ¹⁾.

Familie.

DICOTYLEDONEAE.

<i>Ranunculaceae.</i>	<i>Clematis Vitalba</i> L.	Tusschen hakhout; zeldzaam.
	<i>Thalictrum minus</i> L.	In de duinen; zeldzaam.
	<i>T. flavum</i> L.	Tusschen het riet aan waterkanten.
	<i>Anemone nemorosa</i> L.	In bosschen; hier en daar talrijk.
	<i>A. ranunculoides</i> L.	In bosschen; zeldzaam.
	<i>Myosurus minimus</i> L.	In graanlanden; zeldzaam.
	<i>Batrachium trichophyllum</i> Chaix.	In slooten enz.
	<i>B. divaricatum</i> Schrank.	Id.; talrijk.
	<i>B. heterophyllum</i> Wigg.	Id.
	<i>β submersum.</i>	Id. id.
	<i>B. Petiveri</i> Koch.	Id.
	<i>Ranunculus Lingua</i> L.	Langs waterkanten.
	<i>R. Flammula</i> L.	Op moerassige plaatsen.
	<i>R. auricomus</i> L.	In bosschen.
	<i>R. acris</i> L.	Overal langs de wegen.
	<i>R. repens</i> L.	In bosschen, aan waterkanten; algemeen.
	<i>β prostratus.</i>	Duin.
	<i>δ glabratus.</i>	Id.
	<i>R. bulbosus</i> L.	Langs de wegen; talrijk.
	<i>R. Philonotis</i> Retz.	Kleiachtige zandgr.; hier en daar talrijk.
	<i>R. sceleratus</i> L.	Langs en in slooten; talrijk.
	<i>Ficaria ranunculoides</i> Mönch.	In bosschen; algemeen.
	<i>Caltha palustris</i> L.	Langs slooten enz.; talrijk.
	<i>Aquilegia vulgaris</i> L.	In tuingronden; verwilderd.
	<i>Delphinium Consolida</i> L.	In de duinen; zeldzaam.
<i>Berberidaceae.</i>	<i>Berberis vulgaris</i> L.	Id.; talrijk.
<i>Nymphaeaceae.</i>	<i>Nymphaea alba</i> L.	In slooten enz.; algemeen.
	<i>Nuphar luteum</i> Sm.	Id.; id.

¹⁾ Verreweg de meeste der hier vermelde planten zijn door mij gevonden. Ik heb echter in deze lijst ook die opgenomen, welke door geloofwaardige onderzoekers vermeld, doch niet door mijzelven aangetroffen zijn.

Familie.

<i>Papaveraceae.</i>	Papaver Rhoeas L.	Zandgrond; hier en daar talrijk.
	" dubium L.	Id.; id.
	" somniferum L.	Id.; verwilderd.
	Glaucium luteum Scop.	In de duinen; zeldzaam.
	Chelidonium majus L.	In bosschen; algemeen.
<i>Fumariaceae.</i>	Corydalis solida Sm.	Id. id.
	Fumaria officinalis L.	Zandgrond; hier en daar.
<i>Cruciferae.</i>	Cheiranthus Cheiri L.	Op oude muren; zeldzaam.
	Nasturtium officinale R. Br.	In slooten enz.
	N. amphibium. R. Br.	Id.
	N. sylvestre R. Br.	Id.
	N. palustre DC.	Id.
	Barbarea vulgaris R. Br.	Zandgrond; hier en daar.
	B. praecox. R. Br.	Id.; id.
	Arabis sagittata DC.	In de duinen op lage plaatsen.
	" hirsuta Scop.	Id.; talrijk.
	Cardamine sylvatica Lk.	Aan waterkanten; zeldzaam.
	C. hirsuta L.	Zandgrond; algemeen.
	C. pratensis L.	Op weilanden; aan den waterkant; algem.
	Sisymbrium officinale L.	Tusschen hakhout.
	S. Sophia L.	Zandgrond; langs wegen.
	S. Alliaria Scop.	Bij woningen, in hakhout; algemeen.
	S. Thalianum Gaud.	Zandgrond; algemeen.
	Erysimum cheiranthoides L.	Id.; hier en daar.
	Brassica Napus L.	Hier en daar verwilderd.
	B. Rapa L.	Id.
	" campestris Koch.	Id.
	B. nigra L.	Id.
	Sinapis arvensis L.	Hier en daar.
	S. alba L.	Hier en daar verwilderd.
	Draba verna L.	Zandgrond; algemeen.
	Cochlearia officinalis L.	Ykant.
	C. danica L.	Id.
	C. anglica L.	Id.
	C. Armoracia L.	Aan waterkanten; zeldzaam.
	Camelina sativa Crantz.	Zandgrond; zeldzaam.
	Thlaspi arvense L.	Id.; hier en daar.
	Teesdalia nudicaulis R. Br.	Id.; id.
	Iberis umbellata L.	Id.; zeldzaam.
	Lepidium ruderales L.	Kleiacht. grond; hier en daar talrijk.
	L. latifolium L.	Zeeduinen; zeldzaam.
	Capsella Bursa pastoris Mönch.	Algemeen.
	Senebiera Coronopus Poir.	Kleiachtige gronden; hier en daar.
	Cakile maritima Scop.	Zeeduinen; zeestrand; talrijk.
	Raphanus sativus L.	Verwilderd.
	R. Raphanistrum. L.	Hier en daar.
<i>Violariaceae.</i>	Viola hirta L.	Duinen; talrijk op lage plaatsen.
	V. odorata L.	In bosschen, aan slootkanten.
	V. sylvatica Fries.	In bosschen.

Familie.

	V. canina L. γ Lucorum.	Duinen; algemeen. Id.
	V. tricolor L.	Zand- en duingronden; algemeen.
<i>Resedaceae.</i>	Reseda lutea L.	Zandgrond; hier en daar talrijk.
	R. luteola L.	Duinen; id. id.
<i>Droseraceae.</i>	Parnassia palustris L.	Duinen in lage streken; talrijk.
<i>Polygaleae.</i>	Polygala vulgaris L.	Duinen; algemeen.
<i>Sileneae.</i>	Saponaria officinalis L.	Op sommige plaatsen langs den duin- kant; talrijk.
	Silene nutans L.	In de duinen; talrijk.
	S. Otites Sm.	Id.; id.
	S. conica L.	Id.; id.
	S. noctiflora L.	Zandgrond; hier en daar.
	S. Armeria L.	In bosschen verwilderd; zeldzaam.
	Lychnis Flos Cuculi L.	Vochtige weilanden; algemeen.
	L. vespertina Sibth.	Aan wegen, op zandgrond; talrijk.
	L. diurna Sibth.	Hakhout; algemeen.
	Agrostemma Githago L.	Graanlanden; zeldzaam.
<i>Alsineae.</i>	Sagina procumbens L.	Langs wegen, tusschen straatst.; algem.
	S. nodosa E. Mey.	Vochtige duinpannen; talrijk.
	Spergula arvensis L.	Zandgrond; hier en daar.
	Lepigonum medium Fr.	Langs het Y.
	L. marginatum Koch.	Id.
	Moehringia trinervia Clairv.	Bosschen; talrijk.
	Arenaria serpyllifolia L.	Zandgrond; talrijk.
	Holosteum umbellatum L.	Id.; zeldzaam.
	Stellaria media Vill.	Algemeen.
	S. Holostea L.	Bosschen; talrijk.
	S. graminea L.	Aan boschranden; hier en daar.
	Malachium aquaticum Fr.	Aan slootkanten; talrijk.
	Cerastium glomeratum Thuill.	Langs wegen; hier en daar.
	C. semidecandrum L.	Zandgrond, boschranden; talrijk.
	β glandulosum Koch.	Duingr. hier en daar.
	C. triviale Lk.	Boschranden, wegen; algemeen.
	C. arvense L.	Duinen; talrijk.
<i>Lineae.</i>	Linum catharticum L.	Id.; id.
<i>Malvaceae.</i>	Malva sylvestris L.	Langs wegen; hier en daar.
	M. vulgaris Fr.	Zandgrond; talrijk.
	Althaea officinalis L.	Langs het Sparen en het Y.
<i>Tiliaceae.</i>	Tilia grandifolia Ehrh.	Aangeplant.
	T. parvifolia Ehrh.	Aangeplant en verwilderd.
<i>Hypericineae.</i>	Hypericum perforatum L.	Grazige zandgr., bosschen, duin.; talrijk.
	H. tetrapterum Fr.	Duinvlakten.
<i>Acerineae.</i>	Acer Pseudoplatanus L.	Aangeplant en verwilderd.
	A. campestre L.	Zandgrond, hier en daar.
<i>Hippocastaneae.</i>	Aesculus Hippocastanum L.	Duingrond; verwilderd. Aangeplant.
<i>Geraniaceae.</i>	Geranium phaeum L.	Beschaduwde grasgrond; zeldzaam.
	G. pratense L.	Id.; id.

Familie.

	G. pusillum L.	Grazige zandgronden; algemeen.
	G. dissectum L.	Langs wegen; hier en daar.
	G. molle L.	Grazige zandgr.; algemeen.
	G. Robertianum L.	Bosschen; algemeen.
	Erodium cicutarium L' Hér.	Duinen; algemeen.
<i>Balsamineae.</i>	Impatiens Noli tangere L.	Bosschen; zeldzaam.
<i>Oxalideae.</i>	Oxalis stricta L.	Id.; hier en daar; moesgrond.
<i>Celastrineae.</i>	Evonymus europaeus L.	Duinen, bosschen op zandgrond.
<i>Rhamneae.</i>	Rhamnus cathartica L.	Aangeplant.
	R. Frangula L.	Id.
<i>Papilionaceae.</i>	Ulex europaeus L.	Duinen, verwilderd.
	Sarothamnus vulgaris Wimm.	Bosschen op zandgrond.
	Genista tinctoria L.	Duinen; hier en daar.
	G. anglica L.	Id.; zeldzaam.
	Ononis spinosa L.	Kleiachtige grond; zeldzaam.
	O. repens L.	Duinen; talrijk.
	Anthyllus vulneraria L.	Id.; id.
	Medicago falcata L.	Langs wegen op zandgr.; zeldzaam.
	M. Lupulina L.	Grasgronden; algemeen.
	Melilotus alba Desr.	Tuingronden; verwilderd.
	Trifolium pratense L.	Grasgronden; algemeen.
	T. arvense L.	Zandgrond, duinen; algemeen.
	T. striatum L.	Grazige zandgronden; zeldzaam.
	T. fragiferum L.	Langs wegen op vocht. gr.; hier en daar.
	T. repens L.	Grasgronden; overal.
	T. procumbens L.	Id.; algemeen.
	T. filiforme L.	Id.; id.
	Lotus corniculatus L.	Duinen; algemeen.
	L. uliginosus Schk.	Langs slooten; hier en daar.
	Ornithopus perpusillus L.	Grasgronden; hier en daar.
	Vicia Cracca L.	Langs wegen, enz.; hier en daar.
	V. sepium L.	In bosschen; zeldz.
	V. angustifolia Roth.	Zandgronden; talrijk.
	V. lathyroides L.	Id.; id.
	Ervum hirsutum L.	Id.; id.
	Lathyrus tuberosus L.	Vochtige duinpannen; zeldzaam.
	L. pratensis L.	Tusschen hakhout, op zandgronden.
	L. palustris L.	In moerassige streken.
<i>Amygdaleae.</i>	Prunus spinosa L.	In bosschen; zeldzaam.
	P. insititia L.	Id.; zeldzaam.
	P. avium L.	In bosschen langs de duinkanten.
	P. Padus L.	In bosschen; talrijk.
	P. Mahaleb L.	In bosschen langs d. duink.; zeldzaam.
<i>Rosaceae.</i>	Spiraea salicifolia L.	Begroeide zandgrond; zeldz.
	S. Ulmaria L.	In bosschen, aan slootk.; hier en daar.
	Geum urbanum L.	In bosschen; talrijk.
	Rubus Idaeus L.	Id.; id.
	R. fruticosus L.	Id.; id.
	R. vulgaris L.	Id.; id.

Familie.

	R. caesius. L.	Duinen algemeen; aan slootkanten.
	Fragaria vesca L.	Duinpannen; bosschen. Hier en daar.
	Comarum palustre L.	Begroeide waterkanten; zeldzaam.
	Potentilla anserina L.	Graagronden; algemeen.
	P. argentea L.	Id.; id.
	P. reptans L.	Grazige zandgr.; talrijk.
	P. Tormentilla L.	Id.; id.
	P. verna L.	Grazige duingr.; talrijk.
	P. fruticosa L.	Verwilderd.
	Agrimonia Eupatorium. L.	Beschaduwde zandgronden.
	Rosa pimpinellifolia DC.	Duinen; algemeen.
	R. cinnamomea L.	Duinen; hier en daar.
	R. canina L.	Zandgronden; id.
	R. rubiginosa L.	Duinen; id.
<i>Sanguisorbeae.</i>	Alchemilla vulgaris L.	Graslanden; id.
	Poterium sanguisorba L.	Duinen; hier en daar talrijk.
	Crataegus oxyacantha L.	Bosschen.
	C. monogyna Jacq.	Duinen; bosschen; algemeen.
	Sorbus aucuparia L.	Bosschen; talrijk.
<i>Onagrariae.</i>	Epilobium angustifolium L.	Duinvlakten; hier en daar.
	E. hirsutum L.	Slootkanten; id.
	E. parviflorum Schreb.	Id.; id.
	E. montanum L.	Id.; id.
	E. palustre L.	Id.; algemeen.
	E. tetragonum L.	Id.; hier en daar.
	E. roseum Schreb.	Id.; hier en daar.
	Oenothera biennis L.	Duinen; bosschen op zandgr.; algem.
	O. muricata L.	Duinen; hier en daar.
	Circaea lutetiana L.	Oude bosschen; hier en daar.
<i>Haloragae.</i>	Myriophyllum spicatum L.	Slooten; algemeen.
<i>Hippuridae.</i>	Hippuris vulgaris L.	Id.; hier en daar.
<i>Callitricheae.</i>	Callitriche stagnalis Scop.	Id.; algemeen.
	O. vernalis Kütz.	Id.; id.
<i>Lythraeae.</i>	Lythrum Salicaria L.	Vochtige boschgr., algem.; duinpannen.
<i>Cucurbitaceae.</i>	Bryonia dioica L.	Bosschen op zandgr.; verspreid.
<i>Portulacae.</i>	Montia minor Gm.	Vochtige zandgr.; zeldzaam.
<i>Paronychieae.</i>	Illecebrum verticillatum L.	Id.; id. id.
<i>Scleranthae.</i>	Scleranthus annuus L.	Duinen.
	S. perennis L.	Duinen.
<i>Crassulaceae.</i>	Sedum purpurascens Koch.	Bosschen op zandgr.; hier en daar talrijk.
	S. album L.	Oude muren; zeldzaam.
	S. acre L.	Duinen; algemeen.
	Sempervivum tectorum L.	Op daken en muren; zeldzaam.
<i>Grossulariae.</i>	Ribes Grossularia L.	Begroeide duinhellingen.
	R. nigrum L.	Bosschen; zeldzaam.
	R. alpinum L.	Id.; id.
	R. rubrum L.	Boschrijke duinen.
<i>Saxifrageae.</i>	Saxifraga tridactylites L.	Duinen; algemeen.
	S. granulata L.	Grasgrond in bosschen; zeldzaam.
	(flore pleno.)	

Familie.

	<i>Chrysosplenium alternifolium</i> L.	Hakhout; op vochtige plaatsen. Zeldz.
<i>Umbelliferae.</i>	<i>Hydrocotyle vulgaris</i> L.	Vochtige plaatsen en duinpannen.
	<i>Eryngium campestre</i> L.	Zeeduinen; zeldzaam.
	<i>E. maritimum</i> L.	Duinen; algemeen.
	<i>Cicuta virosa</i> L.	Slootkanten; zeldzaam.
	<i>Apium graveolens</i> L.	Id.; id.
	<i>Petroselinum sativum</i> Hoffm.	Verwilderd.
	<i>Helosciadium nodiflorum</i> Koch.	Slootkanten.
	<i>Aegopodium Podagraria</i> L.	Bosschen; algemeen.
	<i>Carum Bulbocastanum</i> Koch.	Zandgrond; zeldzaam.
	<i>Pimpinella magna</i> L.	Zandige grasgronden.
	<i>P. saxifraga</i> L.	Id. id.
	<i>Berula angustifolia</i> Koch.	Slooten.
	<i>Sium latifolium</i> L.	Id.
	<i>Oenanthe fistulosa</i> L.	Slootkanten.
	<i>O. Lachenalii</i> Gm.	Id.; zeldzamer.
	<i>O. Phellandrium</i> Lam.	Slooten.
	<i>Aethusa Cynapium</i> L.	Moesland; zeldzaam.
	<i>Foeniculum officinale</i> All.	Verwilderd.
	<i>Angelica sylvestris</i> L.	Randen van wegen; algemeen.
	<i>Thysselinum palustre</i> Hoffm.	Slootkanten.
	<i>Pastinaca sativa</i> L.	Bossch.; randen v. wegen; hier en daar.
	<i>Heracleum Sphondylium</i> L.	Bosschen.
<i>Daucus Carota</i> L.	Duinen, wegranden; algemeen.	
<i>Torilis Anthriscus</i> Gm.	Randen v. wegen; in hakhout; talrijk.	
<i>Anthriscus sylvestris</i> Hoffm.	In hakhout, enz.; algemeen.	
<i>A. Cerefolium.</i>	Moestuinen.	
<i>A. vulgaris</i> P.	Hakhout, wegranden.	
<i>Conium maculatum</i> L.	Opene zandgronden.	
<i>Araliaceae.</i>	<i>Hedera Helix</i> L.	Bosschen; muren.
	<i>Cornus sanguinea</i> L.	Bosschen.
<i>Corneae.</i>	<i>Adoxa Moschatellina</i> L.	Op vochtige plaatsen; hier en daar.
<i>Caprifoliaceae.</i>	<i>Sambucus nigra</i> L.	Duinen; hakhout, enz.
	<i>Viburnum Opulus</i> L.	Duinboschjes.
	<i>Lonicera Periclymenum</i> L.	Bosschen; algemeen.
<i>Stellatae.</i>	<i>Sherardia arvensis</i> L.	Grasgronden.
	<i>Asperula odorata</i> L.	Oude bosschen; zeldzaam.
	<i>Galium Aparine</i> L.	Hakhout; algemeen.
	<i>G. uliginosum</i> L.	Duinen.
	<i>G. anglicum</i> Huds.	Hakhout.
	<i>G. palustre</i> L.	Slooten; algemeen.
	<i>G. verum</i> L.	Duinen; algemeen.
	<i>G. Mollugo</i> L.	Id.; algemeen; langs wegen.
	<i>G. saxatile</i> L.	Duinen.
		<i>Valeriana officinalis</i> L.
<i>Valerianaeae.</i>	<i>V. dioica</i> L.	Duinvlakten.
	<i>Valerianella olitoria</i> Poll.	Langs wegen, verspreid.
	<i>V. carinata</i> Lois.	Id.; id.
	<i>V. dentata</i> Poll.	Id.; id.

Familie.

<i>Dipsacae.</i>	<i>Knautia arvensis</i> Coult.	Duinen.
	<i>Succisa pratensis</i> Mönch.	Duinvlakten; zeldzaam.
<i>Compositae.</i>	<i>Eupatorium cannabinum</i> L.	Slootkanten; vochtige bosschen.
	<i>Tussilago Farfara</i> L.	Vochtige weiden; hier en daar talrijk.
	<i>Petasites officinalis</i> Mönch.	Slootkanten; hier en daar.
	<i>Aster Tripolium</i> L.	Langs het Sparen en het Y.
	<i>A. salignus</i> W.	Grasgronden; zeldzaam.
	<i>Bellis perennis</i> L.	Id.; overal.
	<i>Erigeron canadensis</i> L.	Zandgronden.
	<i>E. acris</i> L.	Duinen.
	<i>Inula Conyza</i> DC.	Duinpannen; zeldzaam.
	<i>Pulicaria dysenterica</i> Gärtn.	Langs wegen.
	<i>Bidens tripartita</i> L.	Slootkanten; hier en daar.
	<i>B. cernua</i> L.	Id.; id.
	<i>Filago arvensis</i> L.	Duingronden.
	<i>F. minima</i> Fries.	Zandgronden; duin.
	<i>Gnaphalium sylvaticum</i> L.	Hakhout, bosschen.
	<i>G. uliginosum</i> L.	Natte wegen.
	<i>G. luteo-album</i> L.	Zandgronden.
	<i>G. dioicum</i> L.	Duinen.
	<i>Artemisia campe tris</i> L.	Zandgronden; duin.
	<i>A. vulgaris</i> L.	Langs wegen.
	<i>Tanacetum vulgare</i> L.	Id.; zeldzaam.
	<i>Achillea Ptarmica</i> L.	Langs 't Sparen; zeldzaam.
	<i>A. Millefolium</i> L.	Langs wegen; algemeen.
	<i>Anthemis Cotula</i> L.	Zandgronden.
	<i>A. sylvatica</i> L.	Id.; langs spoorwegen.
	<i>Matricaria Chamomilla</i> L.	Bouwlanden; wegen.
	<i>Chrysanthemum Leucanthemum</i> L.	Grasgronden; langs wegen.
	<i>Ch. inodorum</i> L.	Langs wegen.
	<i>Ch. segetum</i> L.	Bouwlanden.
	<i>Doronicum scorpifolides</i> W.	Boschje; zeldzaam.
	<i>Cineraria palustris</i> L.	Waterkanten.
	<i>Senecio vulgaris</i> L.	Grasgronden; moestuinen; algem.
	<i>S. viscosus</i> L.	Zandige gronden.
	<i>S. sylvaticus</i> L.	Bosschen.
	<i>S. erucifolius</i> L.	Duinvlakten; zeldzaam.
	<i>S. Jacobaea</i> L.	Zandgronden.
	<i>β discoideus</i> Koch.	Duinen; algemeen.
	<i>S. aquaticus</i> Huds.	Langs slooten.
	<i>Cirsium lanceolatum</i> Scop.	Zandgronden.
	<i>C. palustre</i> Scop.	Vochtige grasgronden.
	<i>C. anglicum</i> Lam.	Vochtige duinvalleijen.
	<i>C. arvense</i> Scop.	Langs wegen.
	<i>Silybum marianum</i> Gärtn.	Boschje; zeldzaam.
	<i>Carduus crispus</i> L.	Langs wegen.
	<i>Onopordon Acanthium</i> L.	Id.; hier en daar.
	<i>Lappa major</i> Gärtn.	Boschjes; algemeen.
	<i>L. minor</i> DC.	Id.

Familie.

	L. tomentosa Lam.	Boschjes; algemeen.
	Carlina vulgaris L.	Duinen.
	Centaurea Jacea L.	Grasgronden.
	γ lacera Koch.	Id.
	C. nigrescens W.	Id.
	C. Cyanus L.	Graanlanden.
	Lapsana communis L.	Hakhout; wegen; algemeen.
	Arnoseris pusilla Gärtn.	Zandgronden.
	Thrinicia hirta Roth.	Id.
	Pieris hieracioides L.	Duinen; grasgronden; algemeen.
	Tragopogon pratensis L.	Grasgronden; duinvlakten.
	Hypochaeris glabra L.	Zandgronden; zeldzaam.
	H. radicata L.	Grasgronden; langs wegen.
	Taraxacum officinale Wigg.	Grasgronden; overal.
	Lactuca sativa L.	Moestuinen; verwilderd.
	L. muralis Fres.	Boschen; zeldzaam.
	Sonchus oleraceus L.	Hakhout.
	S. asper Vill.	Id.
	S. arvensis L.	Langs wegen en slooten.
	S. palustris L.	Langs slooten.
	Crepis virens Vill.	Grasgronden; hakhout.
	Hieracium Pilosella L.	Duinen; zandgronden.
	H. amplexicaule L.	Oude muren; zeldzaam.
	H. tridentatum Fries.	Boschen.
	H. umbellatum L.	Duinen; boschjes.
	Jasione montana L.	Duinen; algemeen.
<i>Campanula-</i>	Campanula rotundifolia L.	Grasgronden; zeldzaam.
<i>ceae.</i>		Berger bosch; zeldzaam.
<i>Vaccinieae.</i>	Vaccinium Myrtillos L.	Vlakten in 't duin; hier en daar.
<i>Ericineae.</i>	Calluna vulgaris Salisb.	Id. id.
	Erica Tetralix L.	Duinpannen.
<i>Pyrolaceae.</i>	Pyrola rotundifolia L.	In boschen, op duinen.
<i>Monotropeae.</i>	Monotropa Hypopitys L.	Berger bosch.
<i>Aquifoliaceae.</i>	Ilex Aquifolium L.	Duinvalleijen.
<i>Oleaceae.</i>	Ligustrum vulgare L.	Duinen; verwilderd.
	Syringa vulgaris L.	Aangeplant.
	Fraxinus excelsior L.	Duinen; verwilderd.
<i>Asclepiadeae.</i>	Asclepias Cornuti Dne.	Boschen; zeldzaam.
<i>Apocynae.</i>	Vinca minor L.	Slooten.
<i>Gentianeae.</i>	Limnanthemum nymphoides Lk.	Vochtige duinvlakten; zeldzaam.
	Gentiana campestris L.	Id.; hier en daar talrijk.
	G. Amarella L.	Grazige zandgr.
	Erythraea Centaurium Pers.	Duinvalleijen.
	E. litoralis Fries.	Zeeduin; zeldzaam.
	E. pulchella Fries.	Heggen; waterkanten; Ydijk.
<i>Convolvulaceae.</i>	Convolvulus sepium L.	Zeeduinen; zeldzaam.
	C. Soldanella L.	Duinen; algemeen.
	C. arvensis L.	Duinvlakten; zeldzaam.
	Cuscuta Epithymum L.	Duinen en zandgronden.
<i>Boragineae.</i>	Cynoglossum officinale L.	

Familie.

	Borago officinalis L.	Zandgrond; verwilderd.
	Anchusa officinalis L.	Duinvlakten; hakhout.
	Lycopsis arvensis L.	Boschrijke zandgrond.
	Symphytum officinale L.	Slootkanten; talrijk.
	Echium vulgare L.	Duinen; algemeen.
	Lithospermum officinale L.	Boschrijke zandgr.; niet algem.
	L. arvense L.	Beschaduwd gras; zeldzaam.
	Myosotis palustris With.	Waterkanten.
	M. caespitosa Schltz.	Duinen.
	β gracilis. Prodr. Fl. Bat.	Id.
	M. hispida Schldl.	Begroeide duingronden.
	M. intermedia Lk.	Waterkanten; duinen.
	β umbrosa. Prodr. Fl. Bat.	Waterkanten.
	M. versicolor Pers.	Zandgronden.
	β multicaulis.	Id.
	M. stricta Lk.	Waterkanten; zandgronden.
<i>Solaneae.</i>	Lycium barbarum L.	Duinen.
	Solanum nigrum L.	Aan wegen; ruigten.
	S. Dulcamara L.	Zeeduin; duinpannen; bosschen.
	Hyoscyamus niger L.	Moestuinen.
	Nicandra physaloides Gärtn.	Duinvlakten; zeldzaam (uit Amerika).
	Datura Stramonium L.	Duinvlakten.
<i>Verbasceae.</i>	Verbasum thapsiforme Schrad.	Boschrijke zandgrond.
	V. nigrum L.	Id.; zeldzaam.
	V. Blattaria L.	Id.; id.
	V. blattarioides Lam.	Id.; id.
<i>Scrophulari- noae.</i>	Scrophularia nodosa L.	Bosschen.
	S. Ehrhartii Stev.	Waterkanten.
	S. vernalis L.	Bosschen.
	Antirrhinum majus L.	Op oude muren; verwilderd.
	Linaria Cymbalaria Mill.	Op oude muren.
	L. minor Desf.	Zandige bouwgrond; algemeen.
	L. vulgaris Mill.	Zandgronden; dijken; zeeduinen.
	Veronica scutellata L.	Slooten.
	V. Anagallis L.	Id.
	V. Beccabunga L.	Slootkanten.
	V. Chamaedrys L.	Bosschen; talrijk.
	V. officinalis L.	Bosschen; begroeide duinen.
	V. serpyllifolia L.	Bosschen; grasgronden.
	V. arvensis L.	Natte grasgronden.
	V. triphyllos L.	Bouwlanden; zeldzaam.
	V. agrestis L.	Natte grasgronden.
	V. hederifolia L.	Aan wegen; in bosschen; algemeen.
<i>Orobanchae.</i>	Orobanche Galii Dub.	Duinen; hier en daar talrijk.
	O. Picridis Schultz.	Begroeide duinen.
	O. minor Sutt.	Id.
	O. amethystea Thuill.	Id.; zeldzaam.
	O. coerulea Vill.	Duinvlakten; zeldzaam.
<i>Rhinantha- ceae.</i>	Pedicularis sylvatica L.	Id.; id.

Familie.

	Rhinanthus minor Ehrh.	Zeeduinen.
	R. major Ehrh.	Weilanden; duinen.
	Euphrasia officinalis L.	Lage duinen.
	β neglecta Koch.	Duinvlakten.
	γ nemorosa Koch.	Id.
	E. Odontites L.	Aan wegen en dijken.
<i>Labiatae.</i>	Mentha sylvestris L.	Waterkanten.
	M. aquatica L.	Id.; duinpannen.
	γ glabrata Koch.	Duinvlakten.
	M. sativa L.	
	β hirsuta Koch.	Waterkanten.
	M. gentilis L.	Id.
	M. arvensis L.	Natte zandgronden.
	Lycopus europaeus L.	Waterkanten.
	Thymus Serpyllum L.	Duinen, algemeen.
	α Chamaedrys Koch.	Duinen.
	Calamintha Acinos Clairv.	Id.
	Clinopodium vulgare L.	Duinvlakten; hier en daar.
	Nepeta Cataria L.	Op ruwe plaatsen; zeldz.
	Glechoma hederacea L.	Boschen; grasgronden; algemeen.
	Lamium amplexicaule L.	Zandgronden; hier en daar.
	L. purpureum L.	Bouwgronden; talrijk.
	L. album L.	Aan wegen; hakhout; algemeen.
	Galeopsis Ladanum L.	Boschen op zandgr.; zeldz.
	ε angustifolia parviflora Koch.	Id.; id.
	G. ochroleuca Lam.	Zandgronden; zeldz.
	G. Tetrahit L.	Boschen; algemeen.
	G. versicolor Curt.	Id.; zeldz.
	Stachys sylvatica L.	Hakhout; boschen; algemeen.
	S. palustris L.	Waterkanten.
	Ballota foetida Lam.	Langs wegen, enz.
	Leonurus Cardiaca L.	Op ruwe plaatsen; zeldz.
	Scutellaria galericulata L.	Boschjes; duinvlakten. Ykant.
	Prunella vulgaris L.	Weilanden, wegen; algemeen.
	Ajuga reptans L.	Boschjes, duinpannen.
	A. r. cor. alba.	Beschaduwde grasgr.; zeldz.
	Teucrium Scorodonia L.	Begroeide zandgronden; hier en daar.
<i>Primulaceae.</i>	Lysimachia thyrsoflora L.	Waterkanten; zeldzaam.
	L. vulgaris L.	Hakhout op zandgrond.
	L. nummularia L.	Waterkanten.
	Anagallis arvensis L.	Moes- en aardappelland.
	A. tenella L.	Vochtige duinvlakten; zeldz.
	Centunculus minimus L.	Id.; id.
	Primula acaulis Jacq.	Boschrijke zandgr.; hier en daar.
	Hottonia palustris L.	Sloten, aan den duinkant.
	Samolus Valerandi L.	Waterkanten; hier en daar.
	Glaux maritima L.	Ykant; zeeduinen.
<i>Plumbagineae.</i>	Statice elongata Hoffm.	Id.; zeestrand.

Familie.

	S. Limonium L.	Ykant; zeldzaam.
<i>Plantaginoae.</i>	Littorella lacustris L.	Duinvlakten.
	Plantago major L.	Aan wegen algemeen.
	P. media L.	Kleiachtige zandgr.; zeldz.
	P. lanceolata L.	Wegen; overal.
	P. maritima L.	Ykant.
	P. Coronopus L.	Duinvlakte bij de zee.
<i>Amarantaceae.</i>	Amarantus Blitum L.	Moestuinen.
<i>Chenopodeae.</i>	Salsola Kali L.	Zeeduinen.
	Corispermum Marschalli Stev.	Duinvlakten.
	Chenopodium murale L.	Ruigten.
	C. album L.	Bouwlanden.
	C. ficifolium Sm.	Ruigten.
	Blitum capitatum L.	Id.
	B. rubrum Rohb.	Duinvlakten.
	Atriplex latifolia Wahl.	Langs wegen.
	A. littoralis L.	Ykant.
<i>Polygonaeae.</i>	Rumex Hydrolapathum Huds.	Waterkanten.
	R. crispus L.	Hakhout; langs wegen.
	R. pratensis M. et K.	Grazige zandgrond.
	R. obtusifolius L.	Id. id.
	R. conglomeratus Murr.	Vochtige plaatsen.
	R. sanguineus L.	Hakhout.
	R. maritimus L.	Waterkanten in 't duin.
	R. Acetosa L.	Weilanden, wegranden, algemeen.
	R. Acetosella L.	Weilanden en zandige gronden.
	Polygonum Bistorta L.	Bosschen; grasgronden.
	P. amphibium L.	In en aan slooten, enz.
	P. nodosum Pers.	Vochtige duinvlakten.
	a speciosissimum Fr.	Hakhout.
	P. Persicaria L.	Bouwland; waterkanten.
	P. Hydropiper L.	Slooten.
	P. aviculare L.	Wegen, overal.
	P. Convolvulus L.	Hakhout.
	P. dumetorum L.	Id.
	P. Fagopyrum L.	Verwilderd.
<i>Thymeleae.</i>	Daphne Mezereum L.	Duinbosch; zeldzaam.
<i>Elaeagneae.</i>	Hippophaë rhamnoides L.	Duinen, algemeen.
<i>Aristolochiaeae.</i>	Aristolochia Clematitis L.	Beschaduwde zandgronden; duinen.
<i>Euphorbiaceae</i>	Buxus sempervirens L.	Duinhelling; verwilderd.
	Euphorbia helioscopia L.	Moeslanden, wegen, enz.
	E. palustris L.	Ykant.
	E. Cyparissias L.	
	β esuloïdes DC.	Beschaduwde zandgr.; zeldz.
	E. Paralias L.	Zeeduinen; zeldz.
	E. Peplus L.	Moeshoven, enz.
<i>Urticeae.</i>	Urtica urens L.	Ruigten; heggen, tuinen; algem.
	U. dioica L.	Als boven; waterkanten; algem.
	Parietaria erecta M. et K.	Bouwvallen; oude woningen.

Familie.

	P. diffusa M. et K.	Aan oude muren.
	Cannabis sativa L.	Verwilderd.
	Humulus Lupulus L.	In bosschen.
<i>Ulmaceae.</i>	Ulmus campestris L.	Id.
	U. suberosa Ehrh.	Id. aan den duinkant.
<i>Cupuliferae.</i>	Fagus sylvatica L.	In bosschen.
	Quercus pedunculata Ehrh.	Id. aan den duinkant.
	Corylus Avellana L.	In bosschen.
	Carpinus Betulus L.	Id.; angeplant.
<i>Salicinae.</i>	Salix pentandra L.	Bosschen op lage veengronden.
	S. alba L.	Id., algemeen.
	S. amygdalina L.	
	β concolor Koch.	Bosschen.
	S. undulata Ehrh.	Bosschen.
	S. Babylonica L.	Aangeplant.
	S. Pontederana Schl.	Id.
	S. purpurea L.	Bosschen; ook in de duinen.
	β Lambertiana Koch.	Bosschen.
	ε sericea Koch.	Id.
	S. rubra Huds.	Aangeplant.
	S. mollissima Ehrh.	Bosschen op lage veengronden.
	S. viminalis L.	Id. id.
	S. stipularis Sm.	Bosschen.
	S. acuminata Sm.	Id., ook op zandgrond.
	S. cinerea L.	Id. op lage veengronden.
	S. silesiaca W.	
	β eriocarpa Koch.	Aangeplant.
	S. grandifolia Ser.	Duinvlakten.
	S. Caprea L.	Bosschen; duinen, algemeen.
	S. aurita L.	Id.; id. id.
	S. depressa L.	Id. op lage veengronden.
	S. phylicifolia L.	Id. id.
	S. repens L.	Duinen; algemeen.
	γ argentea Sm.	Id.
	δ leiocarpa Koch.	Id.
	Populus alba L.	Bosschen; duinen.
	P. canescens Sm.	Id.; id., algemeen.
	P. tremula L.	Duinen, algemeen.
	P. pyramidalis Roz.	Aangeplant.
	P. nigra L.	Bosschen, duinen.
	P. monilifera Ait.	Aangeplant.
<i>Betulineae.</i>	Betula alba L.	Duinvalleijen.
	B. pubescens Ehrh.	Id.; zeldzaam.
	Alnus glutinosa Gärtn.	Duinvlakten; lage gronden.
	A. incana DC.	Bosschen.
<i>Coniferae.</i>	Taxus baccata L.	Id.; verwilderd.
	Juniperus communis L.	Duinvlakten.
	Pinus sylvestris L.	Duinen.
	P. Pinaster Ait.	Id.

Familie.

<i>Abies excolsa</i> DC.	Boschen aan den duinkant.
<i>A. pectinata</i> DC.	Id. id.

MONOCOTYLEDONEAE.

<i>Hydrochari- deae.</i>	<i>Stratiotes aloides</i> L.	Slooten, vijvers enz.; hier en daar.
	<i>Hydrocharis Morsus ranae</i> L.	Id., id.
	<i>Elodea canadensis</i> Mx.	Id., id. Uit Amerika genaturaliseerd.
<i>Alismaceae.</i>	<i>Alisma Plantago</i> L.	Id., id.
	<i>A. ranunculoïdes.</i>	Slooten, op zandigen bodem.
	<i>Sagittaria sagittaeifolia</i> L.	Slooten, vijvers enz.
<i>Butomeae.</i>	<i>Butomus umbellatus</i> L.	Id., id.
<i>Juncagineae.</i>	<i>Triglochin maritimum</i> L.	Grasgronden aan brakwaterkanten.
	<i>T. palustre</i> L.	Id aan waterkanten.
<i>Potameae.</i>	<i>Potamogeton natans</i> L.	Slooten, vijvers enz.
	<i>P. lucens</i> L.	Id., id.
	<i>P. perfoliatus</i> L.	Id., id.
	<i>P. crispus</i> L.	Id., id., algemeen.
	<i>P. compressus</i> L.	Id., id.
	<i>P. acutifolius</i> Lk.	Id., id.
	<i>P. pectinatus</i> L.	Id., id.
	γ <i>dichotomus</i> Wallr.	Id., id.
	<i>P. densus</i> L.	Id., id.
	<i>Zannichellia palustris</i> L.	Id., id.
<i>Lemnaceae.</i>	<i>Lemna trisulca</i> L.	Id., id., algemeen.
	<i>L. polyrrhiza</i> L.	Id., id., id.
	<i>L. minor</i> L.	Id., id., id.
<i>Typhaceae.</i>	<i>Typha angustifolia</i> L.	Kanten van vaarten, slooten enz.
	<i>T. latifolia</i> L.	Id., id.
	<i>Sparganium ramosum</i> Huds.	Id., id.
	<i>S. simplex</i> Huds.	Id., id.
<i>Aroideae.</i>	<i>Arum maculatum</i> L.	Boschen; zeldzaam.
	β <i>immaculatum</i> Prodr. Fl. Bat.	Id.; id.
	<i>A. italicum</i> Mill.	Boschen en slootkanten; hier en daar.
	<i>Acorus Calamus</i> L.	Kanten van slooten en vaarten.
<i>Orchideae.</i>	<i>Orchis Morio</i> L.	Duinvlakten; lage weiden; hier en daar.
	<i>O. maculata</i> L.	Begroeide waterkanten; zeldzaam.
	<i>O. latifolia</i> L.	Vochtige weilanden; duinpannen; talrijk.
	<i>O. incarnata</i> L.	Vochtige duinvalleijen; zeldzaam.
	<i>Anacamptis pyramidalis</i> Rich.	Duinvalleijen.
	<i>Gymnadenia conopsea</i> R. Br.	Duinpannen.
	<i>Herminium Monorchis</i> R. Br.	Duinvalleijen; grasgronden.
	<i>Epipactis latifolia</i> All.	Begroeide en opene duinen.
	<i>E. palustris</i> Crantz.	Duinpannen.
	<i>Listera ovata</i> R. Br.	Beschaduwde zandgronden; duinpann.
	<i>Sturmia Loeselii</i> Rehb.	Duinpannen; zeldzaam.

Familie.

<i>Iridaceae.</i>	<i>Crocus vernus</i> L.	Verwilderd.
	<i>Iris Pseudacorus</i> L.	Waterkanten.
<i>Amaryllidaceae.</i>	<i>Narcissus Pseudonarcissus</i> L.	Lage boschgrond; zeldzaam.
	<i>Galanthus nivalis</i> L.	Begroeiide, lage duingrond; hier en daar.
<i>Asparagaceae.</i>	<i>Asparagus officinalis</i> L.	Duinen; talrijk.
	<i>Convallaria Polygonatum</i> L.	Duinbosschen; hier en daar talrijk.
	<i>C. multiflora</i> L.	Id.; zeldzaam.
	<i>C. majalis</i> L.	Bosschen, ook aan den duinkant.
<i>Liliaceae.</i>	<i>Tulipa sylvestris</i> L.	Id.; zeldzaam.
	<i>Lilium Martagon</i> L.	Hakhout; verwilderd; zeldzaam.
	<i>Ornithogalum umbellatum</i> L.	Grasgronden.
	<i>O. nutans</i> L.	Id. aan waterkanten.
	<i>Gagea lutea</i> Schult.	Id. id.; zeldzaam.
	<i>Allium ursinum</i> L.	Beschaduwde plaatsen; slootkanten; hier en daar.
	<i>A. vineale</i> L.	Hakhout; bosschen, wegen; talrijk.
	<i>A. oleraceum</i> L.	Hakhout.
	<i>β latifolium</i> Koch.	Id.
	<i>Endymion nutans</i> Dum.	Bosschen; hier en daar.
	<i>Muscari botryoides</i> Mill.	Beschaduwde grasgronden; zeldzaam.
<i>Juncaceae.</i>	<i>Juncus maritimus</i> Lam.	Vochtige zandgronden.
	<i>J. effusus</i> L.	Waterkanten, enz.
	<i>J. pygmaeus</i> Thuill.	Vochtige zandgronden; zeldzaam.
	<i>J. obtusiflorus</i> Ehrh.	Id.
	<i>J. sylvaticus</i> Beich.	Id.
	<i>J. lamprocarpos</i> Ehrh.	Id.; waterkanten.
	<i>J. alpinus</i> Vill.	Id.; zeldzaam.
	<i>J. compressus</i> Jaq.	Waterkanten.
	<i>J. Gerardi</i> Lois.	Lage weilanden, enz.; talrijk.
	<i>J. bufonius</i> L.	Vochtige voetpaden, bouwlanden en duinvlakten; talrijk.
	<i>Luzula campestris</i> DC.	Grazige zandgronden; algemeen.
	<i>L. multiflora</i> Lej.	Beschaduwde zandgronden.
<i>Cyperaceae.</i>	<i>Schoenus nigricans</i> L.	Vochtige duinvalleijen.
	<i>Cladium Mariscus</i> R. Br.	Id.; zeldzaam.
	<i>Heleocharis palustris</i> R. Br.	Waterkanten.
	<i>H. uniglumis</i> Lk.	Id.; zeldzaam.
	<i>Scirpus pauciflorus</i> Lightf.	Lage zandgronden; zeldzaam.
	<i>S. setosus</i> L.	Id.; id.
	<i>S. Tabernaemontani</i> Gm.	Waterkanten.
	<i>S. maritimus</i> L.	Id.
	<i>S. compressus</i> Pers.	Moerassige weilanden; zeldzaam.
	<i>Eriophorum angustifolium</i> Roth.	Lage weilanden.
	<i>Carex pulicaris</i> L.	Lage gronden; zeldzaam.
	<i>C. disticha</i> Huds.	Waterkanten.
	<i>C. arenaria</i> L.	Duinen, algemeen.
	<i>C. vulpina</i> L.	Waterkanten.
	<i>C. teretiascula</i> Good.	Lage duingronden.
	<i>C. paniculata</i> L.	Waterkanten.

Familie.

	<i>C. leporina</i> L.	Lage grasgronden; hier en daar.
	<i>C. vulgaris</i> Fries.	Id.
	<i>C. trinervis</i> Degl.	Duinvlakten.
	<i>C. stricta</i> Good.	Waterkanten, bij de duinen.
	<i>C. acuta</i> L.	Id. id.
	<i>C. praecox</i> Jacq.	Vochtige grasgronden.
	<i>C. panicea</i> L.	Id. id.
	<i>C. glauca</i> Scop.	Vochtige grasgronden.
	<i>C. Oederi</i> Ehrh.	Id. duingronden; zeldzaam.
	<i>C. Pseudocyperus</i> L.	Waterkanten.
	<i>C. ampullacea</i> Good.	Id.
	<i>C. paludosa</i> Good.	Id.; algemeen.
	<i>C. riparia</i> Curt.	Id.; id.
	<i>C. hirta</i> L.	Vochtige zandgronden; waterkanten.
<i>Gramineae.</i>	<i>Panicum glabrum</i> Gaud.	Bebouwde zandgronden; hier en daar.
	<i>P. Crus Galli</i> L.	Moesgrond; duinen; zeldzaam.
	<i>Setaria viridis</i> P. B.	Bebouwde zandgronden; hier en daar.
	<i>Phalaris canariensis</i> L.	Vuilnishooopen, wegen, onbestendig.
	<i>P. arundinacea</i> L.	Waterkanten.
	<i>Hierochloa odorata</i> Wahl.	Id. in veenachtige streken.
	<i>Anthoxanthum odoratum</i> L.	Weilanden, bosschen, algemeen.
	<i>Alopecurus pratensis</i> L.	Id., id.
	<i>A. agrestis</i> L.	Tuingronden, hier en daar verspreid.
	<i>A. bulbosus</i> L.	Op muren; zeldzaam.
	<i>A. geniculatus</i> L.	Lage weilanden, slibgronden.
	<i>Phleum arenarium</i> L.	Duinen; hier en daar talrijk.
	<i>Ph. pratense</i> L.	Weilanden, wegen.
	<i>β nodosum</i> Prodr. Fl. Bat.	Wegen; hier en daar.
	<i>Agrostis stolonifera</i> L.	Bouw- en weilanden, enz.
	<i>δ maritima</i> Koch.	Zeeduinen.
	<i>A. vulgaris</i> With.	Weilanden; bosschen; algemeen.
	<i>Apera Spica venti</i> L.	Graanlanden.
	<i>Calamagrostis Epigeios</i> Roth.	Duinen, algemeen.
	<i>C. Halleriana</i> DC.	Op een muur; zeldzaam.
	<i>Psamma arenaria</i> R. S.	Duinen, algemeen; aangeplant.
	<i>Milium effusum</i> L.	Oude bosschen.
	<i>M. scabrum</i> Merlet.	Hakhout op zand; zeldzaam.
	<i>Phragmites communis</i> Trin.	Waterkanten; duinpannen; algemeen.
	<i>Koeleria cristata</i> Pers.	Duinen; hier en daar talrijk.
<i>β gracilis</i> Koch.	Boschjes en wegen, duinkant.	
<i>Aira caespitosa</i> L.	Begroeide waterkanten.	
<i>Corynephorus canescens</i> P. B.	Duinen, algemeen.	
<i>Holcus lanatus</i> L.	Weilanden, wegen, algemeen.	
<i>H. mollis</i> L.	Hakhout.	
<i>Arrhenatherum elatius</i> M. et K.	Beschaduwde grasgronden.	
<i>β bulbosum</i> Koch.	Hakhout.	
<i>Avena pubescens</i> L.	Zand- en duingronden; bosschen; hier en daar talrijk.	
<i>A. flavescens</i> L.	Grazige plaatsen.	

Familie.

<i>A. caryophylla</i> Wigg.	Boschrijke zandgronden; hier en daar.
<i>A. praecox</i> Beauv.	Drooge zandgr.; hakhout; hier en daar.
<i>Triodea decumbens</i> P. B.	Duinvalleijen; zeldzaam.
<i>Briza media</i> L.	Grazige zandgr., langs wegen; hier en
<i>Poa annua</i> L.	Allerwege. (daar.
<i>P. nemoralis</i> L.	Bosschen.
<i>P. fertilis</i> Host.	Grazige waterkanten.
<i>P. trivialis</i> L.	Weilanden, wegen, enz.; algemeen.
<i>P. pratensis</i> L.	Id., id.
<i>a latifolia</i> Weihe.	Id., id.
<i>b. humilis</i> Ehrh.	Duin.
<i>c. dunensis</i> Prodr. Fl. Bat.	Bosch.
<i>γ angustifolia</i> Gaud.	Op een muur.
<i>δ setacea</i> Mb. et Kerb.	Waterkanten; algemeen.
<i>Glyceria spectabilis</i> M. et K.	Id.; id.
<i>G. fluitans</i> R. Br.	Ykant.
<i>G. distans</i> Wahl.	Id.
<i>G. maritima</i> M. et K.	Waterkanten
<i>G. aquatica</i> Presl.	Vochtige duinpannen; talrijk.
<i>Molinia coerulea</i> Mönch.	Bosschen, weilanden; overal.
<i>Dactylis glomerata</i> L.	Id., id., id.
<i>Cynosurus cristatus</i> L.	Zandgrond.
<i>Festuca ovina</i> L.	Id.
<i>a vulgaris</i> Koch.	Id.
<i>F. duriuscula</i> L.	Id.
<i>F. rubra</i> L.	Id.
<i>β villosa</i> Koch.	Id.
<i>γ arenaria</i> Koch.	Id.
<i>F. gigantea</i> Vill.	Bosschen, lanen.
<i>F. arundinacea</i> Schreb.	Waterkanten.
<i>F. elatior</i> L.	Weilanden, enz.
<i>Brachypodium sylvaticum</i> R. et S.	Bosschen.
<i>Bromus secalinus</i> L.	Graanland; zeldzaam.
<i>B. racemosus</i> L.	Weilanden, wegen.
<i>B. mollis</i> L.	Id., id.; algemeen.
<i>B. arvensis</i> L.	Grasgrond; zeldzaam.
<i>B. sterilis</i> L.	Bosschen; begroeide duinen.
<i>B. tectorum</i> L.	Duinen; algemeen.
<i>Triticum junceum</i> L.	Zeeduinen.
<i>T. pungens</i> Pers.	Id.
<i>T. repens</i> L.	Bebouwde en woeste gronden; algem.
<i>Secale Cereale</i> L.	Duinen, verwilderd.
<i>Elymus arenarius</i> L.	Zeeduinen.
<i>Hordeum murinum</i> L.	Wegen, vuilnishooopen, enz.
<i>H. secalinum</i> Schreb.	Weiland; zeldzaam.
<i>Lolium perenne</i> L.	Weilanden, wegen; overal.
<i>b. ramosum</i> Prodr. Fl. Bat.	Id., id.
<i>c. subsecundum</i> Prodr. Fl. Bat.	Id., id.

Familie.

CRYPTOGAMAE.

<i>Equisetaceae.</i>	<i>Equisetum arvense</i> L.	Grasgronden.
	<i>E. sylvaticum</i> L.	Bosschen.
	<i>E. palustre</i> L.	Langs slooten.
	<i>E. limosum</i> L.	In slooten.
	<i>E. hyemale</i> L.	Bosschen.
	<i>E. variegatum</i> Schleich.	Duinvlakten.
<i>Filices.</i>	<i>Botrychium Lunaria</i> Sw.	Duinvlakten; zeldzaam.
	<i>Ophioglossum vulgatum</i> L.	Vochtige duinpannen; hier en daar.
	<i>Polypodium vulgare</i> L.	Bosschen, duinen; algemeen.
	<i>Polystichum Filix mas</i> Roth.	Bosschen.
	<i>P. spinulosum</i> DC.	Bosschen en waterkanten.
	<i>β dilatatum</i> Koch.	Vochtige, beschaduwde plaatsen; wal- letjes.
	<i>Cystopteris fragilis</i> Bernh.	Op een muur; zeldzaam.
	<i>Asplenium Filix femina</i> Bernh.	Bosschen; zeldzaam.
	<i>A. Trichomanes</i> L.	Oude muren; zeldzaam.
	<i>A. Ruta muraria</i> L.	Muren; hier en daar.
	<i>Scolopendrium officinarum</i> Sw.	Beschaduwde plaatsen; zeldzaam.
	<i>Pteris aquilina</i> L.	Beschaduwde zandgronden; hier en daar talrijk.

